

Anna Zechenter

Publikacje Urzędu Pełnomocnika ds. Akt Stasi byłej NRD. Bibliografia selektywna

W spadku po siedemnastomilionowej Niemieckiej Republice Demokratycznej, w której zatrudnionych było 91 tys. funkcjonariuszy i 173 tys. nieoficjalnych współpracowników bezpieki, zjednoczone i suwerenne Niemcy otrzymały dziesiątki kilometrów bieżących akt Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa NRD (Ministerium für Staatssicherheit, MfS). Około 112 kilometrów bieżących tych dokumentów (w tym 39 mln kart różnych kartotek) władze przekazały na mocy ustawy z 31 grudnia 1991 r.¹ Urzędowi Pełnomocnika ds. Akt Stasi (Die Bundesbehörde für die Stasi-Unterlagen, BStU)². Zawartość audiowizualnych nośników informacji (taśm magnetofonowych, mikrofilmów itp.) zajęłaby w spisanej formie kolejne 46,6 kilometra. Nie sposób przeliczyć na kilometry zawartości 15 tys. worków z około 600 milionami skrawków podartych ręcznie akt. Do archiwaliów należy też półtora miliona fotografii.

Po rozdzieleniu tego materiału między berlińską centralę BStU i 14 oddziałów kierowanych przez pełnomocników krajowych ds. akt Stasi (Landesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen)³ w byłych okręgach administracyjnych NRD w berlińskiej centrali znalazło się 43,2 kilometra bieżącego dokumentów, a także 26,7 kilometra materiałów na różnych nośnikach i 6400 worków, w oddziałach zaś odpowiednio: prawie 69 i 19,9 kilometra bieżącego oraz 9100 worków.

¹ 29 XII 1991 r. weszła w życie Ustawa o Aktach Stasi (Stasi-Unterlagen-Gesetz, StUG).

² 2 X 1990 r., w ostatnim dniu istnienia NRD, bezpartyjny pastor Joachim Gauck został wybrany przez Izbę Ludową na stanowisko Specjalnego Pełnomocnika ds. Akt Osobowych byłej Służby Bezpieczeństwa Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Sonderbeauftragter für die personenbezogenen Unterlagen des ehemaligen Staatssicherheitsdienstes der DDR), zaś następnego dnia prezydent suwerennej Republiki Federalnej Niemiec Richard von Weizsäcker i kanclerz Helmut Kohl zatwierdzili wybór Gaucka na stanowisko Specjalnego Pełnomocnika Rządu Federalnego ds. Akt Osobowych byłej Służby Bezpieczeństwa (Sonderbeauftragter der Bundesregierung für die personenbezogenen Unterlagen des ehemaligen Staatssicherheitsdienstes). 29 XII 1991 r., wraz z wejściem w życie ustawy o aktach Stasi, nazwa urzędu uległa kolejnej zmianie na Pełnomocnika ds. Akt Służby Bezpieczeństwa byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Bundesbeauftragter für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR).

³ 14 oddziałów istniało do 1 VII 2009 r., kiedy powołano 15. Oddział w Berlinie dla kraju związkowego Brandenburgii.

Bibliografia

Sposób wykorzystania archiwaliów reguluje ustawa o aktach Stasi obowiązująca od 29 grudnia 1991 r. Zgodnie z nią prace BStU powinny przez lata zmierzać do udostępnienia całości dokumentów, a w pierwszym rządzie do zapewnienia ofiarom Stasi dostępu do zebranych o nich informacji.

Od 1992 r. Urząd ds. Akt Stasi opracowuje dokumenty i publikuje wyniki swoich badań w czterech seriach:

– *MfS-Handbuch. Anatomie der Staatssicherheit. Geschichte – Struktur – Methoden* [Leksykon MfS. Anatomia służby bezpieczeństwa. Historia – struktura – metody], red. K.D. Henke., S. Suckut, C. Vollnhals, W. Süß, R. Engelmann; praca zbiorowa ukazuje się od 1995 r. w tomach, według przyjętego wcześniej i dostępnego m.in. na stronach internetowych BStU spisu zagadnień. Do maja 2009 r. wyszło drukiem 20 z przewidzianych 33 tomów studiów problemowych. Wraz z postęпами prac archiwistów oraz historyków pozycje te są uzupełniane i wznawiane, a równocześnie powstają kolejne tomy.

– „Analysen und Dokumente“ [Analizy i dokumenty]; seria naukowa Pełnomocnika Rządu ds. Akt Służby Bezpieczeństwa byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej, red. S. Suckgut, E. Neubert, W. Süß, R. Engelmann, J. Gieseke. Od 1996 r. Urząd wydał 33 tomy.

– „Archiv zur DDR-Staatssicherheit“ [Archiwum Służby Bezpieczeństwa], red. D. Unverhau; seria Zespołu Naukowego Opracowania Dokumentów (Arbeitsgruppe „Archivwissenschaftliche Aufarbeitung”). Pierwszy z ośmiu opublikowanych do tej pory tytułów ukazał się w 1998 r.

– „Materiały edukacyjne”; ta krótka seria liczy m.in. cztery tomiki z nadtytułami „*Žródła dla szkoły*” („*Quellen für die Schule*“).

Pozostałe książki i artykuły są wydawane przez Wydział Edukacji i Badań Naukowych (Bildung und Forschung) oraz Zespół Naukowego Opracowania Dokumentów (Arbeitsgruppe „Archivwissenschaftliche Aufarbeitung”) poza wymienionymi seriami.

W celu przedstawienia głównych kierunków badań Urzędu ds. Akt Stasi wybór zawarty w niniejszej bibliografii ograniczono do publikacji centrali w Berlinie. Na podstawie dokumentacji Stasi ukazują one generalne zasady i normy obowiązujące w systemie komunistycznym, poddają analizie struktury opresyjnych instytucji aparatu państwa, ich strategię, historię oraz stopień uzależnienia od KGB i innych moskiewskich służb, ujawniają motywy kierujące uczestnikami wydarzeń, rolę władz NRD w działaniach grup terrorystycznych, przede wszystkim Rote Armee Fraktion, oraz w zamachach przeciwko społeczeństwu i rządowi Niemiec Zachodnich, zbrodnie specjalnych grup operacyjnych Stasi, odpowiedzialnych m.in. za śmierć ponad 100 uciekinierów⁴ na wewnątrzniemieckiej granicy. Przedmiotem badań specjalistów z BStU są, z jednej strony, losy ofiar Stasi – inwigilowanych, sądzonych i przetrzymywanych

⁴ W zależności od przyjętych kryteriów podaje się liczbę od 136 do 222 osób.

w więzieniach MfS, a z drugiej – praca funkcjonariuszy, rola agentury i metody jej werbowania, związki NRD ze służbami specjalnymi bloku sowieckiego oraz przeniesienie agentów Stasi w struktury państw zachodnich. Historycy ujawniają nieznane dzieje Niemieckiej Socjalistycznej Partii Jedności (SED) i jej złożone relacje z MfS, prowadzące do częstych konfliktów, oraz tło wielu zjawisk tworzących rzeczywistość polityczną i społeczną NRD. Badacze z BStU wiele uwagi poświęcają ruchom opozycyjnym pozostającym w ukryciu nie tylko z powodu zagrożenia wysokimi wyrokami, lecz także za sprawą głębokiej infiltracji przez Stasi: organizacjom związanym z Kościołem ewangelickim, grupom pacyfistycznym i nielicznemu kręgowi rewizjonistów marksistowskich, byłych członków władz SED. Z dokumentów Stasi wyłania się prawdziwa historia NRD: pierwszy i ostatni przed rokiem 1989 masowy bunt – zapomniane powstanie 17 czerwca 1953 r., rozmiary inwigilacji społeczeństwa, obraz życia codziennego poddanego nieustannej kontroli bezpieczeństwa. Przedstawiony wybór jest reprezentatywny dla niemieckiego dziejopisarstwa w tej dziedzinie.

W bibliografii zrezygnowano z publikacji urzędów krajowych, bowiem ich autorzy koncentrują się przede wszystkim na tematyce lokalnej. Pominięto je również ze względu na ich pokaźną ilość, przekraczającą rozmiary tego artykułu i zasługującą na osobne opracowanie.

Na wybór tytułów wpływ miały też inne okoliczności: brak możliwości szczegółowej kwerendy we wszystkich czasopismach (pominięto w związku z tym mniejsze artykuły, włączając tylko obszerne, figurujące w innych bibliografiach) oraz niejasne kryteria doboru w innych bibliografiach kilkunastu katalogów lub broszur traktowanych niekonsekwentnie, co uniemożliwiło ich weryfikację.

Najobszerniejsze bibliografie poświęcone tematyce byłej NRD – *Bibliographie zum Staatssicherheitsdienst der DDR*, wydawana raz do roku przez BStU, oraz *Bibliographie zum Fachbibliothek Staatssicherheitsdienst der DDR* Biblioteki Fundacji Konrada Adenauera – obejmują wszystkie większe pozycje poświęcone tematyce byłej NRD. W pierwszej z nich, według stanu na grudzień 2008 r. zawierającej około 4300 pozycji, wymieniono ok. 100 tytułów opublikowanych przez BStU (3 proc. ogółu) i ok. 60 opublikowanych przez oddziały krajowe (poniżej 1 proc. ogółu), w drugiej natomiast, liczącej ok. 230 pozycji, pojawiają się 22 tytuły, których wydawcą jest BStU (10 proc. ogółu) i 8 opublikowanych przez oddziały krajowe (4 proc. ogółu). Przyczyn takiego stanu rzeczy upatrywać można w szerokiej działalności wydawniczej innych instytucji naukowych, badających historię NRD także w innych archiwach.

Informacje o publikacjach dotyczących historii NRD znajdują się również w największej bibliografii historii Niemiec: „Jahresberichte für deutsche Geschichte” – roczniku publikowanym przez Brandenburgische Akademie der Wissenschaften w Berlinie.

Dla lepszego przedstawienia obrazu stanu badań nad komunistyczną dyktaturą w Niemczech, a także dla szerszej orientacji osób zainteresowanych badaniami porównawczymi, wymieniono poniżej największe ze zbiorów archiwalnych byłej NRD

Bibliografia

w porządku alfabetycznym i krótko scharakteryzowano rodzaj przechowywanych w tych placówkach dokumentów.

Archiv der Akademie der Pädagogischen Wissenschaften, Berlin (materiały Stasi dotyczące Akademii Pedagogicznej, studia socjologiczne pracowników z dziedziny pedagogiki).

Archiv der Bürgerbewegung Südwestsachsens (materiały Stasi dotyczące opozycji w Saksonii).

Archiv der DDR-Opposition w Robert-Havemann-Gesellschaft, Berlin (trzy zespoły archiwalne: Robert-Havemann-Archiv ze spuścizną Roberta Havemanna, Matthias-Domaschk-Archiv i Archiv Grauzone (zbiory wschodniemieckich ruchów feministycznych); w sumie 4 tys. m.b. akt: świadectwa oporu pojedynczych osób i grup, plakaty ruchów obywatelskich, 5 tys. kaset wideo, 70 transparentów, a także próbki samizdatu).

Behörde der Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU), Berlin oraz oddziały (**Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik**) w Berlinie, Chemnitz, Dreźnie, Erfurcie, Frankfurcie n. Odry, Gerze, Halle, Lipsku, Magdeburgu, Neubrandenburgu, Rostocku, Schwerinie i Suhl (akta byłego Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa NRD).

Berlin-Brandenburger Bildungswerke, Berlin (archiwalne numery gazety „Neues Deutschland” i innych pism wydawanych w NRD; baza danych: pół miliona artykułów).

Bibliothek DDR-Recht, Institut für Ostrecht der Universität zu Köln, Kolonia (materiały prawnicze z NRD).

Bundesarchiv, Berlin (akta dotyczące kwestii niemieckiej od początku II wojny światowej do 1990 r.; dokumentacja procesów zachodzących w obu państwach niemieckich po II wojnie światowej).

Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, Berlin (około 150 m.b. akt i około 12 tys. fotografii, depozyt Amnesty International: korespondencja z więźniami, warunki w aresztach MSW; około 4 tys. fotografii przedstawiających życie codzienne NRD z prywatnego archiwum fotoreportera Uwe Geriga; dokumentacja fotograficzna (5 tys. zdjęć) granicy wewnątrzniemieckiej z okresu około 1985 r.; dokumentacja działalności obrońców praw człowieka, Rainera Eppelmana i Markusa Meckela, sprzed 1990 r.).

Carl Zeiss Archiv, Jena (część zbiorów stanowią materiały powstałe po 1945 r. w VEB Carl Zeiss Jena; niekompletna dokumentacja sprzętu o przeznaczeniu wojskowym).

Evangelisches Zentralarchiv, Berlin (centralne archiwum akt dokumentujących działania Kościołów ewangelickich i Bund der Evangelischen Kirchen in der DDR).

Gesellschaft Sozialwissenschaftlicher Infrastruktureinrichtungen, Köln (bank danych o badaniach socjologicznych prowadzonych w NRD).

Konrad-Adenauer Stiftung, Bonn (akta byłej NRD-owskiej CDU).

Landesarchiv Berlin (dokumenty sporządzone w urzędach administracji Berlina Wschodniego).

Stiftung Archiv der Akademie der Künste, Berlin (akta Stasi dotyczące Związku Pisarzy oraz artystów: malarzy, rzeźbiarzy, pisarzy itp.).

Stiftung Archiv der Akademie der Wissenschaften, Berlin (akta dotyczące działalności Akademii Nauki i jej pracowników).

Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (SAPMO), Berlin (najważniejsze dokumenty partii i organizacji masowych NRD, związków zawodowych; Biblioteka Instytutu Marksizmu i Leninizmu i inne biblioteki służb specjalnych).

Zeitgeschichtliches Archiv (ZGA), Berlin (jedno z największych archiwów akt współczesnych na obszarze niemieckojęzycznym; ponad 3 mln dokumentów, m.in. archiwum nieistniejącej „Neues Deutschland” (artykuły z periodyków niemieckiego obszaru językowego) z lat 1946–1992 gromadzone systematycznie przez 80 specjalistów różnych branż).

Do ważnych źródeł informacji o NRD i Ministerstwie Bezpieczeństwa Państwa do dać należy wymienione poniżej wydawnictwa ciągle – serie książkowe i czasopisma.

Serie książkowe

– „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland” (12. kadencja Bundestagu), Baden-Baden 1995, 9 t., 18 vol., seria książek wydanych przez Komisję Ankietową Bundestagu;

– „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der Deutschen Einheit” (13. kadencja Bundestagu), Baden-Baden 1999, 7 t., 20 vol., seria książek wydanych przez Komisję Ankietową Bundestagu;

– *Dokumente zur Deutschlandpolitik* (DzD), krytyczne opracowanie dokumentów z Archiwum Federalnego (Bundesarchiv): 30 tomów w sześciu seriach, wydawca: MSW RFN i Bundesarchiv;

– „Akademiebeiträge zur politischen Bildung”, Akademie für Politische Bildung Tutzing, Monachium;

– „Arbeitspapiere des Forschungsverbundes SED-Staat”, Freie Universität, Berlin;

– „Forschungen und Quellen zur Zeitgeschichte”, Archiv für Christlich-Demokratische Politik, Konrad-Adenauer-Stiftung, Düsseldorf;

– „Forschungen zur DDR-Gesellschaft”, Links Christoph Verlag, Berlin;

– „Schriftenreihe der Gesellschaft für Deutschlandforschung” [w:] „Studien des Forschungsverbundes SED-Staat”, Freie Universität, Berlin;

– „Schriften zum öffentlichen Recht”, Martin-Luther-Universität, Halle;

Bibliografia

Czasopisma

- „Archivar. Zeitschrift für Archivwesen” (w latach 1947–2007 pod tytułem „Der Archivar. Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen”), Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Düsseldorf, kwartalnik;
- „Aus Politik und Zeitgeschichte”, dodatek Bundeszentrale für politische Bildung (Bonn) do tygodnika „Das Parlament”, Deutscher Bundestag, Berlin;
- „Deutschland Archiv: Zeitschrift für das vereinigte Deutschland”, Bundeszentrale für politische Bildung (Bonn), Bielefeld, dwumiesięcznik;
- „Die politische Meinung”, Konrad-Adenauer-Stiftung, Sankt Augustin, miesięcznik;
- „Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen”, Forschungsgruppe Neue Soziale Bewegungen, Sankt Augustin, kwartalnik;
- „Informationen zur politischen Bildung” (tzw. schwarze Hefte), Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, kwartalnik;
- „Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung”, Die Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, Berlin, rocznik;
- „Neue Juristische Wochenschrift”, Verlag C.H. Beck, Frankfurt am Main, tygodnik;
- „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”, Institut für Zeitgeschichte, Monachium, kwartalnik;
- „Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat”, „Forschungsverbund SED-Staat. Freie Universität”, Berlin, miesięcznik.

W niniejszej bibliografii zrezygnowano z podziału merytorycznego, zastępując go układem alfabetycznym, uznano bowiem ten pierwszy za sztuczny w odniesieniu do wymienionych tu publikacji.

Wybrana bibliografia Urzędu Pełnomocnika ds. Akt Stasi w Berlinie

Skróty zastosowane w opracowaniu

ABBseria – „Analysen und Berichte, Reihe B”, wyd. BStU, Berlin

AD – seria „Analysen und Dokumente. Wissenschaftliche Reihe des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik”, red. S. Suckgut, E. Neubert, W. Süß, R. Engelmann, J. Gieseke.

AwAseria – „Archiv zur DDR-Staatssicherheit. Reihe der Arbeitsgruppe Archivwissenschaftliche Aufarbeitung (AwA) im Auftrag der BStU”, red. D. Unverhau, LIT Verlag Münster – Hamburg – Berlin – Wien – London.

BF – „BF informiert” [Oddział Edukacji i Badań Naukowych informuje], wydawnictwo ciągłe (periodyk) BStU

BStU – Urząd Pełnomocnika ds. Akt Stasi (Die Bundesbehörde für die Stasi-Unterlagen)

DRA – seria „Dokumente, Reihe A”, wyd. BStU, Berlin

HAS – praca zbiorowa *MfS-Handbuch. Anatomie der Staatssicherheit. Geschichte – Struktur – Methoden*, red. K.D. Henke., S. Suckut, C. Vollnhals, W. Süß, R. Engelmann.

Leksykon Stasi (Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa) ukazuje się od 1995 r. w częściach, według opublikowanego na stronach internetowych BStU spisu treści. Do maja 2009 r. BStU wydał na podstawie sukcesywnie opracowywanych zasobów archiwalnych 20 z przewidzianych 33 studiów problemowych, poświęconych strukturze i historii Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa NRD. Wraz z postępami w pracy archiwistów pozycje te będą uzupełniane i wznawiane.

QS – Seria „Quellen für die Schule”

Skróty nazw instytucji wymienionych w opracowaniu

MdI – Ministerium des Inneren (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych)

MfS – Ministerium für Staatssicherheit (Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa)

NVA – Nationale Volksarmee (Narodowa Armia Ludowa)

SED – Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (Niemiecka Socjalistyczna Partia Jedności)

Stasi – Ministerium für Staatssicherheit (Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa)

Abkürzungsverzeichnis: häufig verwendete Abkürzungen und Begriffe des Ministeriums für Staatssicherheit, oprac. R. Blum, R. Eiselt (red. odpowiedzialny), F. Joestel, K. Richter (kier. zespołu), S. Wolf, H.J. Zeidler, Berlin 2007, s. 130.

W siódmym już wydaniu *Słownika Skrótów Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa* dokonano zmian koniecznych ze względu na postępy w opracowaniu zasobu archiwalnego BStU. Publikacja stanowi uzupełnienie niemieckojęzycznych słowników skrótów, w których nie uwzględnia się specyficznej abrewiatury, wytworzonej przez Stasi. Materiał wyjściowy – elektroniczny bank danych – zawierał ok. 20 tys. haseł, wśród nich także skróty w językach służb specjalnych innych państw lub skróty nazw jednostek organizacyjnych Stasi. Kryterium wyboru stanowiła – po odrzuceniu przypadków tego rodzaju – częstotliwość występowania abrewiacji i możliwość jednoznacznego zdefiniowania jej znaczenia lub znaczeń. Nie uwzględniono licznych sformułowań komunistycznej nowomowy, niezwiązanych z działalnością Stasi.

Die ersten zehn Jahre – eine Bilanz, oprac. Abteilung Bildung und Forschung BStU, Berlin 2003, s.142.

Bibliografia

Posumowanie pierwszych dziesięciu lat pracy Urzędu Pełnomocnika ds. Akt Stasi zawiera obszerną bibliografię obejmującą tematykę służby bezpieczeństwa i partii komunistycznej w NRD.

Aktenlage. Die Bedeutung der Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes für die Zeitgeschichtsforschung, red. K.D. Henke, R. Engelmann, Ch. Links Verlag, Berlin 1996, s. 256 (AD, t. 1).

Historycy, socjologowie i teologowie dokonali w 1994 r. przeglądu stanu badań prowadzonych od 1990 r. nad aktami Stasi. Materiały opublikowane po konferencji zorganizowanej przez Oddział Edukacji i Badań Naukowych BStU rzucają światło na najważniejsze wątki dyskusji prowadzonych w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych: wiarygodność dokumentów Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa i ich wartość dla badań naukowych, rolę Stasi w systemie władzy oraz znaczenie opozycji, a także kontrowersyjny wciąż w Polsce problem dostępności akt i zasad ujawniania ich zawartości szerokiej opinii publicznej.

Arp A., Braun M., Laak J. van, „*Bühne der Dissidenz und Dramaturgie der Repression*”. *Ein Kulturkonflikt in den achtziger Jahren in der Provinz der DDR – eine Projektskizze* [w:] AD, t. 30, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, s. 347–364.

Projekt przedstawiony w tej pozycji przewiduje zbadanie konfliktów powstających między Stasi a grupami twórców tzw. kultury alternatywnej, nieakceptowanej przez władze NRD. Zamierzeniem autorów jest przełamanie obecnego w większości tego rodzaju opracowań schematu: sprawca – ofiara i zastąpienie go analizą struktur władzy, które ze swej istoty musiały generować konflikty w dziedzinie polityki kulturalnej NRD. Autorzy zamierzają wykorzystać nie tylko źródła archiwalne, ale i mówione.

Auerbach T., *Einsatzkommandos an der unsichtbaren Front. Terror- und Sabotagevorbereitungen des MfS gegen die Bundesrepublik*, Ch. Links Verlag, Berlin 2001, s. 192 (AD, t. 17).

Stasi dysponowało – podobnie jak KGB – jednostką specjalną, której zadaniem od początku lat pięćdziesiątych było przeprowadzanie akcji dywersyjnych i terrorystycznych przeciwko wyznaczonym celom, a także osobom wysoko postawionym w gospodarczej, militarnej i politycznej strukturze RFN. Przez 30 lat w tajnych bazach trenowano „czekistowskie oddziały” do walki o władzę w Niemczech Zachodnich. Wspierać je miała sieć agenturalna. Przytaczając nieznane wcześniej stenogramy z rozmów KGB – Stasi, autor ujawnia zadania przewidziane dla Stasi w sowieckim planie ekspansji na Zachód: wywołanie kryzysu w RFN m.in. przez akcje terrorystyczne i zatrucie ujęć wody pitnej. Załamanie systemu politycznego i ekonomicznego otworzyłyby drogę do przejścia władz w RFN przez SED.

Auerbach T., współpraca W.D. Sailer, *Vorbereitung auf den Tag X. Die geplanten Isolierungslager des MfS*, Berlin 2000, s. 154 (ABB).

Po powstaniu czerwcowym 1953 r., stłumionym przez sowieckie czołgi, komuniści wschodniemieccy rozpoczęli prace nad planami „akcji prewencyjnej”, czyli stanu wyjątkowego. W szafach pancernych 220 urzędów powiatowych Stasi przez 25 lat leżały zawsze aktualne kartoteki 86 tys. osób zagrażających systemowi oraz dane ułatwiające ich zatrzymanie. Po 12 godzinach od otwarcia we wszystkich placówkach Stasi kopert z instrukcjami tysiące ludzi miały się znaleźć w „obozach izolacyjnych”, otoczonych kolczastymi drutami. Kolejne 12 godzin przewidziano na schwytanie tych, którzy uniknęli aresztowania w pierwszej chwili. W 1989 r., po upadku muru berlińskiego, niektórzy dowódcy Stasi próbowali wprowadzić plany stanu wyjątkowego w życie.

Auerbach T., Braun M., Eisenfeld B., von Prittwitz G., Vollnhals C., *Hauptabteilung XX: Staatsapparat, Blockparteien, Kirchen, Kultur, „politischer Untergrund”* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 12, Berlin 2008, s. 179.

Autorzy omawiają rozwój HA XX (XX Wydziału Głównego) – politycznego instrumentu aparatu represji, sprawującego nadzór nad partiami sprzymierzonymi z SED, masowymi organizacjami społecznymi i Kościołami, urzędami państwowymi (m.in. wymiarem sprawiedliwości), służbą zdrowia, szkolnictwem, kulturą i mediami. HA XX obserwował przede wszystkim działania mogące zagrozić władzy SED. Rozwój ruchu obrony praw obywatelskich oraz grup pacyfistycznych czy ekologicznych skłonił Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa do rozbudowy wydziału w latach osiemdziesiątych.

Ausreisen oder dableiben? Regulierungsstrategien der Staatsicherheit (öffentliche Veranstaltung am 26. Oktober 1995), Berlin 1996, s. 129 (ABB).

Odpężenie polityczne między Wschodem a Zachodem w latach siedemdziesiątych XX w. wpłynęło na zwiększenie liczby mieszkańców NRD starających się o zgodę na wyjazd do RFN. Władze partyjne uznały, że obejmujący coraz szersze kręgi społeczne „ruch na rzecz wyjazdów” stawia pod znakiem zapytania propagandową wizję stabilnego wewnątrznie „idealnego państwa socjalistycznego”. SED i Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa podjęły działania, które miały zdusić chęć opuszczania NRD. Książka przedstawia strategie stosowane przez ministerstwo, a także ujawnia utrzymywane w tajemnicy wewnętrzne rozporządzenia władz.

Beleites J., *Abteilung XIV: Haftvollzug* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 9, Berlin 2004, s. 65.

W raportach Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa NRD rzadko pojawiają się wzmianki o A XIV (XIV Wydziale). Odpowiedzialny za Centralny Areszt Śledczy, areszty okręgowe i obozy pracy, kierowany bezpośrednio przez ministra bezpieczeń-

Bibliografia

stwa, stanowił jawne świadectwo policyjno-politycznego charakteru Stasi. Część wrogów politycznych kierowano do więziennych kompanii roboczych, zarządzanych przez Abteilung XIV. Skazani funkcjonariusze Stasi odbywali kary w aresztach śledczych, a do połowy lat sześćdziesiątych również w obozie pracy pod Berlinem, tzw. obozie X.

Bibliographie zum Staatssicherheitsdienst der DDR. Stand: Dezember 2008, Berlin 2009, s. 410.

Bibliografia obejmuje publikacje autorów niemieckich poświęcone Ministerstwu Bezpieczeństwa Państwa, ujęte w następujących działach: leksykony, bibliografie, antologie źródeł; aparat Stasi i jego działalność; poszczególne sfery życia politycznego i społecznego jako obszary aktywności ministerstwa; zagadnienia pokrewne: milicja w NRD, ochrona granic, rola NVA, bibliografia prac o służbach specjalnych innych państw (m.in. sowieckich, amerykańskich, zachodniemieckich, brytyjskich, bułgarskich) oraz biografie. Prawie wszystkie pozycje wymienione w *Bibliographie...* zostały wydane w Niemczech. Uwzględniono nieliczne prace obcojęzyczne powstałe za granicą.

Bispinck H., *Dissens, Widerstand und Repression. Die Schweriner Goethe-Oberschule im Spiegel von IM-Berichten der fünfziger Jahre* [w:] AD, t. 30, Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, s. 275–294.

Braun M., *Die Literaturzeitschrift „Sinn und Form“*. Ein ungeliebtes Aushängeschild der SED-Kulturpolitik, Verlag Edition Temmen, Bremen 2004, s. 230 (AD, t. 26).

Historia periodyku literackiego „Sinn und Form” i analiza zamieszczanych w nim artykułów doprowadza autora do wniosku, że pismo to nie było ani „enklawą liberalizmu”, ani organem partii. Ekskluzywna publikacja poświęcona literaturze służyła władzom NRD jako wizytówka polityki kulturalnej Niemieckiej Socjalistycznej Partii Jedności. Książka jest pierwszą próbą umiejscowienia „Sinn und Form” na mapie politycznej i kulturalnej NRD.

Braun M., *„Dieser blutige November schlug viele Knospen ab”*. Zu Geschichte und Programm des „Donnerstagskreises” im Herbst 1956 [w:] AD, t. 21, Verlag Edition Temmen, Bremen 2001, s. 293–304.

W 1956 r. berlińscy literaci, krytycy oraz wydawcy założyli – pod wpływem wydarzeń w PRL i na Węgrzech – klub dyskusyjny. Trzydziestu pięciu twórców, zainteresowanych przeprowadzeniem zmian w życiu politycznym NRD, spotykało się w restauracji Stowarzyszenia Twórców w czwartkowe wieczory (stąd nazwa „Donnerstagskreis”). Pomysłodawca, Fritz Joachim Raddatz, jest zdania, że przedsięwzięcie

to „nie było nielegalne”, bowiem on sam spotkał się wcześniej z ministrem kultury, poetą Johannesem Robertem Becherem i uzyskał od niego milczącą aprobatę dla planów zniesienia cenzury, założenia niezależnego tygodnika, zamieszczenia w planach wydawniczych większej liczby książek autorów zachodnich. Po piątym zebraniu Stasi nakłoniła Raddatza do zamknięcia klubu.

Braun M., *Drama um eine Komödie. Das Ensemble von SED und Staatssicherheit, FDJ und Kulturministerium gegen Heiner Müllers „Die Umsiedlerin oder Das Leben auf dem Lande” im Oktober 1961*, Ch. Links Verlag, Berlin 1996, s. 172 (AD, t. 4).

Komedia Heinera Müllera *Die Umsiedlerin oder Das Leben auf dem Lande* została objęta zakazem wystawiania w dniu prapremiery, 30 września 1961 r. Utwór przedstawia ironicznymi środkami wyrazu wieś meklemburską i zmiany tam zachodzące od początku reformy rolnej do kolektywizacji w 1960 r. Otwarcie archiwów Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa pozwoliło odtworzyć okoliczności, w których utwór uznany został za „kontrewolucyjne, antykomunistyczne i antyhumanitarne dzieło”, a także ujawnić środki przedsięwzięte przez ministerstwo przeciw autorowi.

Braun M., *Kulturinsel und Machtinstrument. Die Akademie der Künste, die Partei und die Staatssicherheit*, Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, s. 463 (AD, t. 31).

Dzieje berlińskiej Akademii Sztuki (1950–1993) to historia kolejnych etapów walki artystów z władzą. Po jednej stronie barykady autor sytuuje znanych reżyserów, pisarzy, aktorów, malarzy i rzeźbiarzy, po przeciwnej zaś wysokich funkcjonariuszy aparatu partyjnego, odpowiedzialnych za zgodność treści dzieł kultury z oczekiwaniami Niemieckiej Socjalistycznej Partii Jedności. Jaki margines wolności władze pozostawiły Akademii Sztuki? Jak elity artystyczne wykorzystywały tę przestrzeń wolności? – na te pytania stara się odpowiedzieć autor.

Bruce G., *„Wir haben den Kontakt zu den Massen nie verloren”. Das Verhältnis zwischen Stasi und Gesellschaft am Beispiel der Kreise Perleberg und Gransee* [w:] AD, t. 30, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, s. 365–379.

Buschfort W., *Parteien im Kalten Krieg. Die Ostbüros von SPD, CDU und FDP*, Ch. Links Verlag, Berlin 2000, s. 260 (AD, t. 19).

Od 1946 r. w RFN i Berlinie Zachodnim powstawały organizacje wspomagające uciekinierów z terytorium Sowieckiej Strefy Okupacyjnej, od 1949 r. – z NRD. Część spośród tych instytucji tworzyły partie polityczne CDU, CSU i FDP – były to tzw. biura wschodnie, które utrzymywały kontakty konspiracyjne ze swoimi współpracownikami w NRD i prowadziły działania skierowane przeciwko władzy sowieckiej oraz rządowi SED. W latach pięćdziesiątych biura wschodnie wykorzystywały w akcji propagandowej

Bibliografia

powszechne przekonanie o nieuchronności szybkiego zjednoczenia państwa. Autor rekonstruuje nie tylko aktywność tych instytucji, lecz także – na podstawie akt Stasi – reakcje komunistycznych służb specjalnych: zamachy, uprowadzenia, kampanię oszczerstw, masowe aresztowania i zastraszanie, które spowodowały likwidację tych biur.

Buthmann R., *Arbeitsgruppe Bereich Kommerzielle Koordinierung* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 11, Berlin 2003, s. 67.

Grupa Robocza znana pod skrótem „Koko” („koordynacja komercyjna”), powołana w 1966 r. w Ministerstwie Handlu i podporządkowana po roku Stasi, była instytucją zapatrującą aparat państwa w zachodnią walutę. Dzięki monopolowi państwa na handel zagraniczny, a także swoim możliwościom (150 firm handlowych w 1989 r.) i powiązaniom politycznym „Koko” stała się zakonspirowaną centralą handlu zagranicznego. Łamiąc embargo na import technologii i eksport broni, kupując od Zachodu odpady, nabywając za bezcen zabytkowe przedmioty zajęte przez komorników, handlując więźniami politycznymi – zdobyła dla NRD ponad 25 mld marek zachodnich i przyczyniła się zrównoważenia budżetu handlowego. Na jej czele stał Alexander Schalck-Golodkowski, który kontaktował się z RFN w sprawach niemiecko-niemieckich.

Buthmann R., *Kadersicherung im Kombinat VEB Carl Zeiss Jena. Die Staatssicherheit und das Scheitern des Mikroelektronikprogramms*, Ch. Links Verlag, Berlin 1997, s. 256 (AD, t. 12).

W NRD obowiązywały niezwykle restrykcyjne przepisy o ochronie tajemnicy państwowej, regulujące i ograniczające wymianę naukową z innymi państwami. Praca Buthmanna ukazuje wysiłki podejmowane przez pracowników dla utrzymania światowego poziomu produkcji artykułów optycznych, konkurencyjnych także na rynkach zachodnich; dokumentuje też stopień wykorzystania badań prowadzonych w zakładach Carl-Zeiss-Jena przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa dla potrzeb militarnych.

Buthmann R., *Hochtechnologien und Staatssicherheit. Die strukturelle Verankerung des MfS in Wissenschaft und Forschung der DDR*, Berlin 2000, s. 311 (ABB).

Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa nie mogło pozostawić poza kontrolą naukowców zajmujących się wysokorozwiniętymi technologiami. W instytucjach badawczych zatrudnieni byli specjaliści zwerbowani przez MfS oraz funkcjonariusze – specjaliści w różnych dziedzinach. Ze względu na użyteczność wyników badań dla przemysłu zbrojeniowego, a także dla pracy operacyjnej Stasi, była to jedna z najgłębiej zinfiltrowanych dziedzin nauki.

Buthmann R., *Objektdienststellen des MfS* [w:] HAS, cz. II, rozdz. 3, podrozdz. OD, Berlin 1999, s. 25.

„Placówki obiektowe” były ekspozyturami Stasi, zobowiązanymi do ochrony zakładów przemysłowych, najważniejszych dla obronności, bezpieczeństwa lub innych interesów państwa – przed sabotażem i penetracją szpiegowską. W NRD do takich obiektów zaliczono trzy kombinaty chemiczne, kombinat gazowy „Schwarze Pumpe”, a także elektrownie. Elektrownia atomowa „Bruno Leuschner” była odpowiedzialna za stan pozostałych – istniejących i budowanych (Greifswald, Rheinsberg, Stendal). „Placówki obiektowe”, złożone z przeszkolonych w określonej dziedzinie pracowników Stasi lub specjalistów zwerbowanych przez Stasi, dbały o przestrzeganie procedur bezpieczeństwa w przemyśle.

Das Arbeitsgebiet I der Kriminalpolizei: Aufgaben, Struktur und Verhältnis zum Ministerium für Staatssicherheit, Berlin 1994, s. 56.

Jednostka „Arbeitsgebiet I der Kriminalpolizei” wywodziła się z tzw. grup operacyjnych Mdl. Jej działania zostały objęte regulacjami prawnymi w 1964 r. Zadaniem Arbeitsgebiet I der Kriminalpolizei było zapobieganie najcięższym przestępstwom, ochrona „socjalistycznej własności”, walka z „przestępczością zorganizowaną”, tłumienie buntów więziennych. Równocześnie wykorzystywano jej pracowników do nadzorowania Kościołów i osób działających przeciwko władzy SED. Informacje zdobywali zwerbowani IMK (Inoffizieller Kriminalpolizeilicher Mitarbeiter, „nieoficjalny współpracownik policji kryminalnej”) i IMKR (Inoffizieller Kriminalpolizeilicher Mitarbeiter aus Kreisen der Rechtsbrecher, „nieoficjalny współpracownik policji kryminalnej z kręgów przestępczych”). Za współpracę tej jednostki policyjnej ze Stasi odpowiadał HA VII Stasi (VII Wydział Główny), który weryfikował również dane osób wytypowanych do zwerbowania.

Das Gesicht dem Westen zu... DDR-Spionage gegen die Bundesrepublik Deutschland, red. G. Herbstritt, H. Müller-Enbergs, Verlag Edition Temmen, Bremen 2003, s. 458 (AD, t. 23).

Eksperci, wśród których znaleźli się niemieccy i amerykańscy naukowcy, wysocy funkcjonariusze służb specjalnych i prokuratury w RFN, a także były agent Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa NRD, zabierają głos na temat działań agenturalnych Stasi na terytorium Niemiec Zachodnich. Każdy z ponad 20 autorów przedstawia aktualny stan wiedzy o różnych obszarach aktywności Stasi: szpiegostwie politycznym, militarnym i gospodarczym, wskazując równocześnie zagadnienia wymagające dalszych badań.

Das Stasi-Unterlagen-Gesetz im Lichte von Datenschutz und Archivgesetzgebung. Referate der Tagung des BStU vom 26.–28.11.1997, red. D. Unverhau, Münster 2003, s. 320 (AwA, t. 2).

Organa ustawodawcze Republiki Federalnej stanęły w 1991 r., po wydarzeniach jesieni narodów i zjednoczeniu Niemiec, przed poważnym wyzwaniem: przygoto-

Bibliografia

waniem regulacji prawnych rozstrzygających o sposobach wykorzystania akt Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa przez obywateli oraz instytucje państwowe. Ustawodawca musiał zmierzyć się z problemami pozbawionymi precedensu w historii Niemiec. O niezwykłym charakterze tego przedsięwzięcia decydował też ogrom i różnorodność materiałów archiwalnych, wielka liczba inwigilowanych obywateli, a także współpracowników Stasi.

„*DDR – eingesperrt*”. *Jugendliche im Stasi-Visier am Beispiel des Operativen Vorgangs (OV) „Signal”*. *Auszug aus einer Akte*, Außenstelle Rostock, Berlin 2005, s. 58 (QS, t. 3).

Przeznaczone dla nauczycieli dokumenty wybrano z 16 tomów sprawy o kryptonimie „Signal”. W nocy 2/3 września 1985 r. milicja odkryła w centrum Rostocku pacyfistyczne hasła wymalowane na murach przez trójkę młodych ludzi. Ute, Dörte i Gunnar, wszyscy związani ze wspólnotą ewangelicką, zostali schwytani. Ute skazano na półtora roku więzienia, zaś jej dwóch kolegów potraktowano łagodnie. Z akt wynika, że podczas pobytu w areszcie śledczym Gunnar zgodził się na współpracę ze Stasi w zamian za zmniejszenie wyroku, jednak nie podjął kolaboracji i natychmiast po odzyskaniu wolności złożył wnioski o paszport. W akcie zemsty zamknięto go na trzy lata. Ute, wydalona w marcu 1987 r. wprost do RFN, zamieszkała tam i ukończyła szkołę pielęgniarstwa. Gunnar, zwolniony w 1987 r., także został przekazany władzom Republiki Federalnej. W 1991 r. Sąd Okręgowy w Rostocku zrehabilitował całą trójkę.

Die Erblast von Stasi und Securitate, Ed. Kompania, Bukarest 2002, s.199.

Materiały z debaty niemieckich, rumuńskich i węgierskich historyków poświęconej archiwom zlikwidowanych służb bezpieczeństwa.

Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit. Eine Zwischenbilanz, red. C. Vollnhals, Ch. Links Verlag, Berlin 1997, s. 464 (AD, t. 7).

Niemiecka Socjalistyczna Partia Jedności prowadziła skomplikowaną grę z Kościołami katolickim i ewangelickim: prezentowanej oficjalnie linii politycznej towarzyszyły działania niejawne, podejmowane przez Stasi. 18 naukowców i działaczy kościelnych poświęca swoje opracowania różnym formom aktywności Stasi oraz poszczególnym instytucjom w strukturze władzy odpowiedzialnym za wypełnianie zadań wymierzonych w oba Kościoły. Specjaliści ujawniają metody rozpracowywania Kościołów, ale także możliwości i granice podejmowania przez nie akcji niezależnych.

Die Organisationsstruktur des Ministeriums für Staatssicherheit 1989. Vorläufiger Aufriß nach dem Erkenntnisstand von Juni 1993, oprac. R. Wiedmann, Berlin 1993, s. 210 (DRA).

Eisenfeld B., *Formen widerständigen Verhaltens in der Nationalen Volksarmee und bei den Grenztruppen* [w:] AD, t. 21, Verlag Edition Temmen, Bremen 2001, s. 231–266.

Bernd Eisenfeld wkracza na teren nieznaną i przedstawia szczegółowo metody sprawowania nadzoru przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa nad NVA oraz Grenztruppen (Służbami Granicznymi) i omawia – na podstawie kartotek Stasi z lat 1956–1980 – rodzaje odnotowywanych przestępstw. Najczęściej wymieniane są działania określane przez wschodnioniemiecką bezpiekę jako „czyny radykalnie prawicowe”.

Eisenfeld P., „...rausschmeißen...”, *Zwanzig Jahre politische Gegnerschaft in der DDR*, Verlag Edition Temmen, Bremen 2002, s. 504 („Biografische Quellen”, t. 1).

Autor żył w NRD przez dwadzieścia lat na granicy legalności, wciąż zagrożony aresztowaniem. W styczniu 1986 r. Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa zdecydowało pozbyć się go z kraju, a w kwietniu 1987 r. znalazł się z żoną i dziećmi w Berlinie Zachodnim – wreszcie wolny, lecz z poczuciem niespełnionego obowiązku. Książka dokumentuje historię jego działań skierowanych przeciw wszechwładzy SED i rzuca światło na problem granic tolerancji Stasi dla działalności opozycyjnej. Eisenfeld prowadzi czytelnika przez zawilości życia dysydenta z NRD w Republice Federalnej, które stało się również jego udziałem.

Eisenfeld B., *Zentrale Koordinierungsgruppe. Bekämpfung von Flucht und Übersiedlung* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 17, Berlin 1995, s. 52.

Centralna Grupa Koordynacyjna (ZKG) została powołana w 1976 r., w okresie zbliżenia politycznego między Wschodem a Zachodem. SED traktowała ożywienie stosunków Republiki Federalnej z NRD i innymi krajami bloku sowieckiego jako przejaw woli zachodnioniemieckich polityków, by utrzymać *status quo* w tej części Europy, dostrzegała jednak zagrożenie dla władzy komunistycznej związane z rozszerzeniem kontaktów. Rosły oczekiwania obywateli NRD na liberalizację przepisów o wyjazdach, a tym samym – na stworzenie warunków sprzyjających ucieczce z komunistycznych Niemiec. ZKG starała się metodami operacyjnymi zapobiegać ucieczkom, zajmowała się także tropieniem zachodnioniemieckich organizacji, pomagających obywatelom NRD nielegalnie przekraczać granicę.

Eisenfeld B., Kowalczyk I.S., Neubert E., *Die verdrängte Revolution. Der Platz des 17. Juni 1953 in der deutschen Geschichte*, Verlag Edition Temmen, Bremen 2004, s. 847 (AD, t. 25).

Po zjednoczeniu Niemiec ukazało się wiele opracowań powstania 17 czerwca 1953 r., a mimo to wciąż dawał się odczuć brak analizy skutków wydarzeń z 1953 r. Książka Eisenfelda jest próbą uzupełnienia tej luki i opisanie zjawiska, określanego zazwyczaj jako „wyparcie ze świadomości”. Ślady zapomnianej historii odnaleźć

Bibliografia

można w przedsięwzięciach zapobiegawczych, podejmowanych do 1989 r. przez władze NRD, a również w działaniach różnych grup społeczeństwa, starających się upamiętnić powstanie. Książka przynosi zaskakujące informacje o rozmiarach akcji społecznych i środowiskach w nie zaangażowanych.

Eisenfeld B., Engelmann R., *13. August 1961. Mauerbau, Fluchtbewegung und Machtsicherung*, Berlin 2001, s. 120.

Autorzy koncentrują się na przedstawieniu wypadków i zjawisk bezpośrednio związanych z murem berlińskim, takich jak masowe ucieczki do Niemiec Zachodnich, kolejne etapy budowy „wału ochronnego” czy kryzys berliński i upadek muru, nie podejmując ich analizy. Zgromadziwszy ogromny materiał faktograficzny, ilustrowany licznymi fotografiami, jako pierwsi uwzględnili również perspektywę funkcyjną Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa. Zawartość książki uzupełniają liczne nieopracowane wcześniej dokumenty z zasobów archiwalnych BStU, m.in. obszerne fragmenty akt dotyczących protestów społecznych i represji.

Engelmann R., *Geheimpolizeiliche Lehren aus der Krise? Die Staatssicherheit 1953 und 1961 [w:] Staatsgründung auf Raten? Auswirkungen des Volksaufstandes 1953 und des Mauerbaus 1961 auf Staat, Militär und Gesellschaft der DDR*, red. D. Torsten, I.S. Kowalczyk [w:] *Militärgeschichte der DDR*, t. 11, Militärgeschichtliches Forschungsamt und der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes, Ch. Links Verlag, Berlin 2005, s. 139–151.

Engelmann R., *Eine Regionalstudie zu Herrschaft und Alltag im Staatssozialismus* [w:] AD, t. 30, Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, s. 167–186.

Engelmann R., *Lehren aus Polen und Ungarn 1956. Die Neuorientierung der DDR-Staatssicherheit als Resultat der Entstalinisierungsfrage* [w:] AD, t. 32, Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008, s. 281–296.

Engelmann R., *Ost-West-Bezüge von Widerstand und Opposition in der DDR der fünfziger Jahre* [w:] AD, t. 21, Verlag Edition Temmen, Bremen 2001, s. 169–188.

Engelmann R., *Zu Struktur, Charakter und Bedeutung der Unterlagen des Ministeriums für Staatssicherheit*, BF 1994, nr 3, s. 63.

Engelmann R., Joestel F., *Grundsatzdokumente des MfS* [w:] HAS, cz. V, rozdz. 5, Berlin 2004, s. 508.

Wybór źródeł o charakterze normatywnym: podstawowe dokumenty regulujące pracę Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa oraz treść rozporządzeń wydawanych

przez 40 lat w ministerstwie stanowią dla badaczy oraz zainteresowanych podstawowe źródło informacji o statusie, zadaniach, a także sposobie funkcjonowania Stasi i ułatwiają pracę nad aktami BStU. W konstytucji z 8 lutego 1950 r. potraktowano zdawkowo zmianę Wydziału Ochrony Przemysłu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (tajna policja) w oddzielne ministerstwo. Statut Stasi z ogólnym opisem jego kompetencji opracowano dopiero w 1953 r. – po powstaniu czerwcowym.

Engelmann R., Schumann S., *Kurs auf die entwickelte Diktatur. Walter Ulbricht, die Entmachtung Ernst Wollwebers und die Neuausrichtung des Staatssicherheitsdienstes 1956/57*, BF 1995, nr 1, s. 81.

Entscheidungen gegen das Schweigen. 15 Jahre Einsicht in die Stasi-Unterlagen, Berlin 2007, s.39.

Erich Mielke und KGB-Vize Leonid Schebarschin über den drohenden Untergang des Sozialistischen Lagers. *Mitschrift eines Streitgesprächs am 7. April 1989*, red. W. Süß, BF 1993, t. 1, s. 41.

Feindliche Jugend? Verfolgung und Disziplinierung Jugendlicher durch das Ministerium für Staatssicherheit. Unterrichtseinheiten zu ausgewählten Fällen, red. A. Hamann, A. Janowicz, Berlin 2006, s. 140.

Publikacja zawiera wybrane fragmenty dokumentów Stasi, ułatwiające nauczycielom przygotowanie lekcji poświęconej roli Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa w NRD. Uczniowie dowiadują się na przykładzie konkretnych przypadków, jakimi metodami Stasi wywierała presję na młodzież, zmuszając ją do przyjmowania pożądanых postaw i sposobu zachowania zgodnego z wąsko pojmowaną normą. Każde odchylenie od oczekiwań władz interpretowane było przez aparat bezpieczeństwa jako efekt wrogiej manipulacji przez siły zmierzające do obalenia socjalizmu.

Findbuch zum „Archivbestand 2. Allgemeine Sachablage“ des Ministeriums für Staatssicherheit der DDR, Münster 2001, s. 328 (AWA, t. 4).

Opracowanie o charakterze informacyjnym, przygotowane przez archiwistów BStU pod kierownictwem Marlies Lemcke, Birgit Schuldt i Moniki Wucherpfennig przy współpracy Ralfa Sehla i Joachima Franke, przedstawia utworzony przez MfS „Zasób archiwalny 2 MfS. Przegląd”. Potrzeba wydawania informatorów o podobnych specjalnych zespołach archiwalnych wynika z ich zawartości: Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa stosowało w doborze dokumentów kryterium tematyczne, istotne w określonym czasie, nie uwzględniając zasad archiwizacji dokumentów. W „Archivbestand 2. Allgemeine Sachablage...” zebrano – zgodnie z zaistniałą wówczas potrzebą – akta z obserwacji i kontroli, informacje o awariach, pożarach, wypadkach

Bibliografia

śmiertelnych, sprawozdania więzienne, dokumentację ucieczek z NRD, nastrojów społecznych i współpracy z innymi służbami bloku wschodniego.

Fingerle S., Gieseke J., „*Partisanen des Kalten Krieges*”. *Die Untergrundtruppe der Nationalen Volksarmee 1957 bis 1962 und ihre Übernahme durch die Staatssicherheit*, BF 1996, nr 14, s. 70.

Flucht aus der DDR am Beispiel „Versuchter Grenzdurchbruch zweier Schüler”. *Auszug aus einer Akte des MfS*, Berlin 2005, s. 50 (QS, t. 2).

Tomik zawiera materiały sprawy prowadzonej przez Stasi w związku z ucieczką dwóch piętnastoletnich uczniów w grudniu 1979 r., zakończoną śmiercią jednego i schwytaniem drugiego. Został on skazany – z racji młodego wieku – na kilkanaście miesięcy więzienia. Dla władz SED, które wcześniej podpisały Akt końcowy KBWE w Helsinkach i walczyły o pozycję NRD w Europie, najważniejsze było ukrycie faktu, że zastrzelony został nastolatek. Zamieszczona w książce część dokumentacji działań tuszujących sprawę, pozwala uczniom zrozumieć mechanizmy rządzące wschodnioniemiecką bezpieką.

Fluchtgeschichten, Thüringer Institut für Lehrerfortbildung, Lehrplanentwicklung und Medien, Bad Berka 2001 („Materialien zur Aufarbeitung der Geschichte“).

W materiale przeznaczonym dla uczniów autorzy przedstawiają historie najbardziej dramatycznych ucieczek z NRD na Zachód w latach 1952–1989.

Förster G., *Bibliographie der Diplomarbeiten und Abschlusarbeiten an der Hochschule des MfS*, Berlin 1998, s. 577 (DRA).

Bibliografia obejmuje 4537 prac dyplomowych i prac końcowych ze studiów podyplomowych w Wyższej Szkole Prawniczej (JHS).

Förster G., *Die Dissertationen an der „Juristischen Hochschule” des MfS. Eine annotierte Bibliographie*, Berlin 1994, s. 143 (DRA, t. 2).

Bibliografia adnotowana prac dyplomowych Wyższej Szkoły Prawniczej, głównego ośrodka szkoleniowego dla funkcjonariuszy Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa, zawiera krótkie notki informujące o treści każdej z prac.

Förster G., *Die Juristische Hochschule des MfS* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 6, Berlin 1996, s. 41.

Wyższa Szkoła Prawnicza (JHS) była ośrodkiem szkolenia funkcjonariuszy Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa i centrum badawczym pracującym na zlecenia Stasi. Pomijano ją w spisach uczelni NRD-owskich, zawierających zazwyczaj 71 pozycji. Programy zajęć, tematy prac dyplomowych, dysertacji doktorskich i prac badawczych dowodzą, że Wyższa Szkoła Prawnicza przygotowywała lojalnych urzędników pań-

stwowych, poddając studentów przede wszystkim indoktrynacji ideologicznej – nie zajmowała się natomiast kształceniem prawników. Ukończyło ją 3 tys. osób, a więc niewiele w porównaniu z liczbą współpracowników Stasi, co świadczy o jej elitarnym charakterze. Dyplomy szkoły nie uprawniają – zgodnie z Układem Zjednoczeniowym z 31 sierpnia 1990 r. – do wykonywania zawodu prawnika.

Fricke K.W., *Akten-Einsicht. Rekonstruktion einer politischen Verfolgung. Mit einem Vorwort von Joachim Gauck*, Ch. Links Verlag, Berlin 1996. s. 264 (AD, t. 2).

Autor przedstawia na podstawie akt Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa „przyznanie Frickego” – historię, której bohaterem jest on sam. Ujawnia dokumenty, traktując je jako przykład metod działania Stasi. Dziennikarz zajmujący się tematyką opozycji w NRD, uprowadzony z Berlina Zachodniego w 1955 r., był izolowany od świata w areszcie śledczym Stasi, a następnie został w tajnym procesie przed Sądem Najwyższym NRD skazany na cztery lata więzienia. Po wyjściu na wolność wrócił do Hamburga, gdzie kontynuował pracę w radiu – inwigilowany przez Stasi, jak się okazało, do 1989 r.

Fricke K.W., *Der Deutschlandfunk als Medium politischer Gegnerschaft* [w:] AD, t. 21, Verlag Edition Temmen, Bremen 2001, s. 189–204.

Warunki pracy i stosunki panujące rozgłośni radiowej przedstawione zostały przez Frickego – jednego z dziennikarzy zaangażowanych w działania opozycyjne. Autor analizuje wpływ krytycznych opinii, które czasem pojawiały się w audycjach radiowych, na poglądy i działania obywateli komunistycznych Niemiec.

Fricke K.W., Engelmann R., *Der Tag „X” und die Staatssicherheit. 17. Juni 1953 – Reaktionen und Konsequenzen im DDR-Machtapparat*, Verlag Edition Temmen, Bremen 2003, s. 352 (AD, t. 24).

Powstanie robotników w Berlinie Wschodnim 17 czerwca 1953 r. zaskoczyło służbę bezpieczeństwa NRD. „Czekistom” z Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa głęboko wpojono przekonanie, że największe zagrożenie dla NRD stanowi Zachód – dlatego przyjęli, że bunt stłumiony przez sowieckie czołgi został sprowokowany przez siły zewnętrzne, które następnie sterowały i manipulowały „faszystowskim puczem”. Propaganda dołożyła wielu starań, by udowodnić, że mocodawcami robotników byli politycy zachodnioniemieccy. W aneksie zamieszczono niepublikowane wcześniej dokumenty.

Fuchs J., *Unter Nutzung der Angst. Die „leise Form” des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS*, BF 1994, nr 2, s. 40.

Geiger H., *Die Inoffiziellen Mitarbeiter. Stand der gegenwärtigen Erkenntnisse*, Berlin 1993, s. 49.

Bibliografia

Zapis wykładu podsumowującego stan wiedzy o nieoficjalnych współpracownikach Stasi (Inoffizielle Mitarbeiter, IM), ogłoszonego 25 marca 1993 r. w Berlinie.

Gesetz über die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR (Stasi-Unterlagen-Gesetz-StUG) vom 20. Dezember 1991. Einschl. 5. StUGÄndG vom 2. September 2002, Berlin 2002, s. 46.

Ustawa o aktach służby bezpieczeństwa byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej z 20 grudnia 1991 r. wraz ze zmianami z 2 sierpnia 2002 r.

Gieseke J., *Das Ministerium für Staatssicherheit 1950 bis 1989/90. Ein kurzer historischer Abriss*, BF 1998, nr 21, s. 56

Gieseke J., *Der Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945–1990*, Deutsche Verlags-Anstalt, München 2006, s. 320.

Klasyyczna już praca poświęcona historii Stasi doczekała się czwartego wydania, zaktualizowanego i rozszerzonego. Autor poświęca uwagę różnym działaniom skierowanym przeciwko rządowi SED, dzieląc je na cztery kategorie: ruch oporu – intensywny w latach pięćdziesiątych, wspierany przez biura wschodnie w RFN i zmierzający do likwidacji NRD; opozycję – zorganizowany protest polityczny przeciwko konkretnym zjawiskom życia społecznego, nie zaś przeciwko systemowi jako całości; ruchy dydaktyczne – szczególnie rodzaj opozycji reprezentowany przez byłych aparatczyków, zdeklarowanych marksistów, zarzucających SED „wypaczenie idei marksistowskiej”; i wreszcie sprzeciw – niezorganizowane indywidualne akty odmowy uczestniczenia w jakichś działaniach lub organizacjach, jak np. rezygnacja z członkostwa w FDJ (Wolna Niemiecka Młodzież, odpowiednik SZSP), zazwyczaj wychodzące ze środowisk o chrześcijańskich i mieszczańskich korzeniach.

Gieseke J., *Annäherungen und Fragen an die „Meldungen aus der Republik“* [w:] AD, t. 30, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007 s. 79–98.

Gieseke J., *Die hauptamtlichen Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit* [w:] HAS, cz. IV, rozdz. 1, Berlin 1995, s. 107.

W latach siedemdziesiątych minister bezpieczeństwa NRD wydał rozkaz: wytropić i aresztować wszystkich obywateli noszących się z zamiarem wyjazdu do RFN jeszcze przed złożeniem przez nich stosownych podań – oto jedna ze zdumiewających anegdot, które przytacza autor. Książkę otwiera historia powołania policji politycznej w Sowieckiej Strefie Okupacyjnej. Gieseke omawia zgromadzony materiał w porządku chronologicznym, co pozwala mu traktować wątki dotyczące działań Stasi jako jeden z elementów tworzących historię NRD. Analizuje też sposób postrzegania przez funkcjonariuszy Stasi ich „misji” w różnych okresach istnienia tej instytucji. Zaintere-

sowanie budzą słabo znane początki działalności służby bezpieczeństwa, a zwłaszcza problemy związane z jej sformowaniem spośród ludzi niewykształconych i nie zawsze lojalnych wobec NRD.

Gieseke J., *Die Hauptamtlichen 1962: zur Personalstruktur des Ministeriums für Staatssicherheit*, BF 1994, nr 1, s. 48.

Gieseke J., *Die hauptamtlichen Mitarbeiter der Staatssicherheit. Personalstruktur und Lebenswelt 1950–1989/90*, Ch. Links Verlag, Berlin 2000, s. 615 (AD, t. 20).

Wieloletnie studia autora nad historią Stasi zaowocowały pracą o ludziach, którzy ponosili największą odpowiedzialność za pracę aparatu represji od jego powstania do kryzysu lat osiemdziesiątych. Książka zawiera biografie starych komunistów i „nowych” funkcjonariuszy, zatrudnionych w latach pięćdziesiątych. W życiu „towarzyszy pierwszej kategorii” dominują dwa wątki: stała kontrola siebie i innych, wymagająca wewnętrznej dyscypliny, oraz przekonanie o własnej elitarności. W aneksie podano informacje statystyczne ilustrujące rozwój Stasi.

Gieseke J., *Doktoren der Tschechistik. Promovenden der „Juristischen Hochschule” des MfS*, BF 1994, nr 6, s. 429.

Gieseke J., współpraca D. Hubert, *Die DDR-Staatssicherheit – Schild und Schwert der Partei*, Bundeszentrale für politische Bildung in Zusammenarbeit mit der BStU, Bonn 2001, s.120.

Szczegółowa historia Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa, obejmująca okres od początku sowieckiej okupacji w 1945 r. do upadku NRD w 1990 r., jest pierwszą publikacją tego rodzaju. Zawiera podstawowe informacje o strukturze Stasi w poszczególnych okresach – autor uwzględnił także działania różnych formacji poprzedzających utworzenie Stasi – oraz liczby pracowników i tajnych współpracowników, zaczerpnięte z kartotek MfS. Relacje poświęcone działaniom ministerstwa: uprowadzaniu niewygodnych ludzi z Republiki Federalnej, aresztowaniom, werbunkom, a także tajnym placówkom szkoleniowym, ilustrowane najnowszymi danymi, powstały z myślą o nauczycielach historii, uczniach szczególnie zainteresowanych tematyką NRD-owskiej bezpieki, a także o tych wszystkich, którzy zapoznawszy się z własnymi aktami, chcieliby poszerzyć wiedzę o Stasi.

Gieseke J., Hubert D., *The GDR Security – Shield and Sword of the Party*, translated by Mary Carlene Forszt, State Collective orders for educational purposes on request, Berlin 2002, s. 120.

Anglojęzyczne wydanie książki tych samych autorów *Die DDR-Staatssicherheit – Schild und Schwert der Partei*.

Bibliografia

Granzow J., *Die Löwengrube. Als Arzt in DDR-Haftanstalten Mitte der fünfziger Jahre. Ein Erlebnisbericht*, Berlin 2005, s. 214.

Autor opisuje własny przypadek: aresztowanie pod absurdalnymi zarzutami, okres spędzony w areszcie śledczym i lata więzienne. Przedstawia też sytuację w przepełnionych wschodnioniemieckich więzieniach. Odrębny wątek w historii Granzowa stanowi opis bezskutecznych działań Stasi zmierzających do zwerbowania jego córki.

Grundsatzdokumente des MfS, red. R. Engelmann [w:] HAS, cz. V, rozdz. 5, Berlin 2004, s. 508.

Haendcke-Hoppe-Arndt M., *Hauptabteilung XVIII. Volkswirtschaft* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 10, Berlin 1997, s.130.

Główny Zarząd Ochrony Gospodarki Narodowej zajmował się zabezpieczeniem kontrwywiadowczym gospodarki przed obcą penetracją. Wypełniał zadania traktowane przez Stasi jako priorytetowe w gałęziach przemysłu związanych z badaniami technologii i naukami przyrodniczymi. Do niego należała kontrola wykonania planów, zapobieganie sabotażowi, zwalczanie przestępstw ekonomicznych, zachowanie „wewnętrznej stabilności” gospodarki i informowanie partii na bieżąco o sytuacji ekonomicznej kraju.

Hamann C., *Feindliche Jugend? Verfolgung und Disziplinierung Jugendlicher durch das Ministerium für Staatssicherheit. Unterrichtseinheiten zu ausgewählten Fällen*, red. A. Janowitz, Berlin 2006, s.140.

Handbuch der kommunistischen Geheimdienste in Osteuropa 1944–1991, red. Ł. Kamiński, K. Persak, J. Gieseke, Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2009, s. 583 (AD, t. 33).

Leksykon stanowi główne źródło informacji o wszystkich strukturach organizacyjnych, obszarach działania, historii i finansach organów bezpieczeństwa krajów bloku wschodniego – od KGB i Stasi do rumuńskiej Securitate i polskiej Służby Bezpieczeństwa. Czternastu historyków z siedmiu krajów przedstawia stan badań podjętych nad tą tematyką po rozpadzie systemu. Eksperti ujawniają metody działania i prześladowań wrogów politycznych, podają szacunkowe dane dotyczące ofiar systemu i biograficzne notki najważniejszych funkcjonariuszy.

Hatte „Janus” eine Chance? Das Ende der DDR und die Sicherung einer Zukunft der Vergangenheit. Referate der Tagung der BStU vom 27.–29.11.2002 in Berlin, red. D. Unverhau, Münster 2003, s. 448 (AwA, t. 6).

Dwa oblicza Janusa, symbolizujące – według starożytnych – władzę nad przeszłością i przyszłością, zwrócone były tradycyjnie w przeciwne strony. Równoczesne spo-

glądanie w przeszłość i przyszłość – taka jest, zdaniem Dagmar Unverhau, istota archiwistyki: źródło pochodzące z przeszłości nabiera cech świadectwa, kiedy służy – np. w Urzędzie Pełnomocnika ds. Akt Stasi – człowiekowi do zweryfikowania jego wiedzy o minionym czasie lub badaczowi do opisu przeszłości z myślą o mających nadejść pokoleniach. Uzasadnione jest pytanie, w jaki sposób źródła odzwierciedlają wydarzenia ostatnich miesięcy komunistycznej władzy. Czy przekazują dokładny obraz wydarzeń? Czy też są wyrazem tego, jak wydarzenia te postrzegali twórcy dokumentów?

Herbstritt G., *Bundesbürger im Dienst der DDR-Spionage. Eine analytische Studie*, Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, s. 459 (AD, t. 29).

W latach podziału Niemiec na dwa państwa jedno z nich, Niemiecka Republika Demokratyczna, intensywnie szpiegowało instytucje na terenie drugiego – Republiki Federalnej Niemiec. Autor poświęca uwagę szczególnym warunkom prowadzenia operacji agenturalnych w podzielonym kraju i przedstawia szczegółowo jedną z najważniejszych grup uczestników ówczesnych wydarzeń: obywateli RFN, którzy pracowali dla Stasi jako tajni współpracownicy (IM). Na podstawie nieopracowanych wcześniej dokumentów wykazuje, że polityczny i gospodarczy kryzys NRD w latach osiemdziesiątych stanowił problem utrudniający także pracę agenturalną na terytorium RFN.

Herbstritt G., *Die „Balkan“-Akte des Ministeriums für Staatssicherheit. Geheimdienstliche Maßnahmen gegen die ungarische Emigration in der Bundesrepublik* [w:] AD, t. 32, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008, s. 327–343.

Höffer V., „Der Gegner hat Kraft”. *MfS und SED im Bezirk Rostock* [w:] *Die Entmachtung der Staatssicherheit in den Regionen*, cz. 4, BF 1997, nr 20, s. 63.

Hollitzer T., *Wir leben jedenfalls von Montag zu Montag. Zur Auflösung der Staatssicherheit in Leipzig. Erste Erkenntnisse und Schlussfolgerungen*, Berlin 2000, s. 321 (ABB).

Horsch H., „Hat nicht wenigstens die Stasi die Stimmung im Lande gekannt?”. *MfS und SED im Bezirk Karl-Marx-Stadt* [w:] *Die Entmachtung der Staatssicherheit in den Regionen*, cz. 3, BF 1997, nr 19, s. 59.

Holzweißig G., *Der Deutschlandfunk. Informations- oder Interventionssender?* [w:] AD, t. 21, Verlag Edition Temmen, Bremen 2001, s. 205–212.

Hürtgen R., „Stasi in der Produktion”-Umfang. *Ausmaß und Wirkung geheimpolizeilicher Kontrolle im DDR-Betrieb* [w:] AD, t. 30, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, s. 295–317.

Bibliografia

Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit. Richtlinien und Durchführungsbestimmungen, red. H. Müller-Enbergs, Ch. Links Verlag, Berlin 2001, s. 544 (AD, t. 3).

Pierwsza publikacja dokumentów, zawierających instrukcje działania tajnych współpracowników Stasi, ukazuje szerokie pole działań 174 tys. osób określanych jako Inoffizielle Mitarbeiter (IM). Książka daje możliwość zapoznania się z metodami pracy wschodnioniemieckich IM, opisuje proces rekrutacyjny i zasady normujące ich współpracę z oficerami prowadzącymi. Autor zamieścił też opracowania przeznaczone do użytku wewnętrznego w resorcie bezpieczeństwa, wzorowane na analogicznych dokumentach KGB.

Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit, cz. 2: Anleitungen für die Arbeit mit Agenten, Kundschaftern und Spionen in der Bundesrepublik Deutschland, red. H. Müller-Enbergs, Ch. Links Verlag, Berlin 1998, s. 1118 (AD, t. 10).

Kierownictwo SED dysponowało Ministerstwem Bezpieczeństwa Państwa z 91 tys. tajnych współpracowników, a zatem gigantycznym aparatem policji politycznej i agenty, których zadaniem było zagwarantowanie wewnętrznej oraz zewnętrznej stabilności NRD. Zadaniami poza granicami NRD zajmował się Główny Wydział Wywiadowczy (Hauptverwaltung Aufklärung). W ostatnich latach przed przełomem 1989 r. jego liczebność sięgnęła 3300 pracowników kadrowych, 700 utajnionych oficerów do zadań specjalnych i około 10 tys. tajnych współpracowników (IM). Pamiętać należy także o armii szpiegów w innych krajach, a zwłaszcza o 1550 agentach z obywatelstwem RFN.

Joestel F., *Die zentralen „Parteiinformationen“ der Staatssicherheit im Jahre 1988* [w:] AD, t. 30, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, s. 129–156.

Jugendliche Inoffizielle Mitarbeiter (IM) am Beispiel des IM „Shenja“. Auszug aus einer Akte des MfS, Berlin 2004, s. 50 (QS, t. 1).

Przeznaczona dla uczniów broszura ujawnia akta dokumentujące życie „Shenji” – młodej kobiety, tajnej współpracowniczki Stasi. Metody stosowane przez funkcjonariuszy świadczą o bezwzględnym wykorzystywaniu niedojrzałych jeszcze ludzi jako donosicieli. Matka „Shenji” uciekła z NRD do Hamburga, jednak podczas krótkich odwiedzin u córki w NRD odebrano jej paszport. Próby odzyskania paszportu zakończyły się w 1973 r. skazaniem jej na prawie rok więzienia. Dziewięcioletnia córka została wtedy „doprowadzona” do domu dziecka. Po wyjściu z więzienia matkę „Shenji” wydano z kraju, odbierając jej również rocznego syna. W 1980 r. nazwisko dziewczyny pojawiło się na ulotkach rozpowszechnianych przy okazji Konferencji Helsińskiej. Fakt ten wykorzystało Stasi, zmuszając siedemnastolatkę do współpracy. Po maturze, jako studentka w Dreźnie i Jenie, nadal dobrowolnie donosiła na swoich kolegów. Jej kolaboracja dobiegła końca, kiedy poślubiła funkcjonariusza Stasi.

Justiz im Dienste der Parteiherrschaft. Rechtspraxis und Staatssicherheit in der DDR, red. R. Engelmann, C. Vollnhals, Ch. Links Verlag, Berlin 1999, s. 574 (AD, t. 16).

W zbiorze opracowań przedstawionych podczas konferencji naukowej Urzędu Pełnomocnika ds. Akt Stasi w listopadzie 1997 r., zatytułowanej „Stasi i wymiar sprawiedliwości”, przedstawiono m.in. wyniki badań nad sądownictwem wojskowym od powstania Sowieckiej Strefy Okupacyjnej aż do ostatniej fazy władzy SED. Publikacja zawiera – obok przeglądu stosunków między Stasi a wymiarem sprawiedliwości – opracowania poświęcone tematom do tej pory nieporuszanym, jak np. rozmiary opozycji w resorcie sprawiedliwości w latach pięćdziesiątych, a także utrudnianie przez ministerstwo postępowań karnych przeciwko przestępcom nazistowskim.

Kartenverfälschung als Folge übergroßer Geheimhaltung? Eine Annäherung an das Thema Einflußnahme der Staatssicherheit auf das Kartenwesen der DDR. Referate der Tagung der BStU vom 08.–09.03.2001 in Berlin, red. D. Unverhau, Münster 2005, s. 300 (AWA, t. 5).

W NRD wszystkie mapy wydawane były przez MSW i MON po uprzednim „przygotowaniu” ich przez funkcjonariuszy Stasi (Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa NRD). Postanowieniem Rady Obrony Narodowej z 1965 r. zagwarantowano tym trzem instytucjom wyłączność na dostęp do map topograficznych, przedstawiających szczegółowy obraz terenu: rzeźbę, hydrografię, zabudowę itp. za pomocą ujednoczonych, standardowych oznaczeń. W bibliotekach, szkołach i innych instytucjach dostępne były tylko mapy, z których usunięto geodezyjny układ współrzędnych prostokątnych płaskich, czyli siatkę topograficzną, i punkty trygonometryczne – punkty o dokładnie określonej wysokości bezwzględnej, zaznaczone w terenie kamieniem, nad którym zbudowana jest drewniana wieża.

Knabe H., *Die Rechtsstelle des MfS* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 4, Berlin 1999, s. 23.

Knabe H., *Die Rechtsstelle des MfS* [w:] *Justiz im Dienste der Parteiherrschaft: Rechtspraxis und Staatssicherheit in der DDR*, red. R. Engelmann; C. Vollnhals, Ch. Links Verlag, Berlin 1999, s. 329–345.

Knabe H., *West-Arbeit des MfS. Das Zusammenspiel von „Aufklärung” und „Abwehr”*, Ch. Links Verlag, Berlin 1999, s. 597 (AD, t. 18).

Opinia publiczna poznaje coraz więcej szczegółów historii Stasi na terenie Niemiec Zachodnich. Po zjednoczeniu i przejęciu archiwów przez nowe władze historycy poświęcili uwagę głównie przeszłości ministerstwa na terytorium NRD, z czasem jednak odkryli, że zbadania wymaga także działalność Stasi w RFN oraz metody wywierania przez komunistyczną bezpiekę wpływu na społeczeństwo zachodniemieckie. Autor ujawnia tajne przedsięwzięcia, polegające nie tylko na szpiegowaniu w tradycyjnym

Bibliografia

rozumieniu tego słowa, ale i działania skierowane przeciwko partiom politycznym, organizacjom zaangażowanym w przeprowadzanie ucieczek z NRD czy poszczególnym dziennikarzom krytykującym SED. Po raz pierwszy w badaniach wykorzystano bazę danych „SIRA” (System Informacji i Kwerendy Wywiadu), zrekonstruowaną w 1998 r.

Knabe H., *Opposition in einem halben Land. Zur Interdependenz politischen Widerspruchs in beiden deutschen Staaten* [in:] AD, t. 21, Verlag Edition Temmen, Bremen 2001, s. 143–168.

Autor dokonał przeglądu kontaktów między opozycją w NRD a Republiką Federalną w różnych okresach powojennej historii. Postuluje przy tym podjęcie przez naukowców badań na temat stosunku władz i obywateli ówczesnej RFN do wschodniemieckich dysydentów.

Kommunismus in der Krise. Die Entstalinisierung 1956 und die Folgen, red. R. Engelmann, T. Großbölting, H. Wentker, Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008, s. 478 (AD, t. 32).

Swoim słynnym przemówieniem potępiającym zbrodnie Stalina sekretarz generalny KPZR Nikita Chruszczow rozpoczął w 1956 r. krótki okres tzw. odwilży w bloku sowieckim. Interpretując tę liberalizację systemu jako kryzys w dziejach komunizmu – określany przez współautorów tej książki mianem kryzysu destalinizacji – historycy poddali dokładnej rekonstrukcji i analizie jego przebieg we wszystkich krajach bloku wschodniego. Tło dla ich rozważań stanowi globalna konfrontacja dwóch bloków militarnych w tamtym okresie. Wiele uwagi badacze poświęcili opisowi „stosunku” zachodnich intelektualistów do przemian 1956 r. i do komunizmu.

„*Konzentrierte Schläge*”. *Staatssicherheitsaktionen und politische Prozesse in der DDR 1953–1956*, red. K.W. Fricke, R. Engelmann, Ch. Links Verlag, Berlin 1998, s. 359 (AD, t. 11).

Okres między powstaniem czerwcowym w NRD w 1953 r. a XX Zjazdem KPZR w lutym 1956 r., na którym przemówienie Nikity Chruszczowa, szefa KPZR, zapoczątkowało liberalizację systemu komunistycznego, był dla mieszkańców Niemiec Wschodnich czasem najostrzejszych represji. Aresztowano setki opozycjonistów i skazywano ich na drakońskie wyroki w procesach pokazowych lub tajnych. W tych samych latach Stasi prowadziło akcję wydalania z kraju licznych współpracowników biur wschodnich – struktur działających przy partiach chadeckich (CDU i CSU) i partii liberalnej (FDP) w RFN. Książka zawiera pierwsze szczegółowe omówienie akcji represyjnych w latach 1953–1956.

Kowalczyk I.S., współpraca G. Weber, *17. Juni 1953. Volksaufstand in der DDR, Ursachen – Abläufe – Folgen*, Berlin 2003, s. 312.

Powstanie 17 czerwca 1953 r. było w historii Niemiec jednym z nielicznych masowych wystąpień społecznych skierowanych przeciwko władzy. Autor dokumentuje, wykorzystując akta Stasi, rzeczywisty zasięg protestów i rekonstruuje przebieg wydarzeń w poszczególnych ośrodkach. Wnikliwie bada przyczyny powstania oraz zasięg represji zastosowanych przez władze wobec jego uczestników, a także ujawnia nieznanne szczegóły dotyczące udziału wojsk sowieckich w tłumieniu fali protestów. Do książki dołączono płytę CD z zarejestrowanymi 18 czerwca 1953 r. zebraniem robotników w zakładach pracy.

Labrenz-Weiß H., *Hauptabteilung II. Spionageabwehr* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 7, Berlin 1998, s. 79.

Kontrwywiad wewnętrzny, czyli HA II (II Wydział Główny), podległy bezpośrednio ministrowi bezpieczeństwa, stanowił od 1952 r. trzon Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa NRD. Agenci HV II zbierali informacje o służbach specjalnych RFN oraz innych państw zachodnich i uczestniczyli w zwalczaniu „wrogów wewnętrznych” NRD. Autor ujawnia polski wątek w historii HV II: po podpisaniu w 1980 r. porozumień gdańskich o utworzeniu niezależnego związku zawodowego Stasi uznało PRL – jako jedyny kraj bloku wschodniego – za „obszar operacyjny”, a w Warszawie powołało Grupę Operacyjną, której zadaniem było przede wszystkim sporządzanie raportów o sytuacji w PRL dla berlińskiej centrali.

Labrenz-Weiß H., *Abteilung M. Postkontrolle* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 19, Berlin 2005, s. 48.

Podległy bezpośrednio ministrowi bezpieczeństwa Wydział M systematycznie łamał prawo do tajemnicy korespondencji, kontrolując prywatne listy i paczki. W NRD nie sformułowano nigdy przepisów regulujących możliwość sprawdzania zawartości przesyłek, zaś władze powoływały się na „względy bezpieczeństwa państwa”. Poczta ułatwiała Stasi zadanie: urzędy pocztowe w Berlinie dostarczały korespondencję placówkom dzielnicowym Oddziału M, a odprawiały ją dopiero po uzyskaniu zgody Stasi. Stan zachowanych akt uniemożliwia pełny opis tej procedury, stosowanej w latach 1950–1989. Rozszerzenie kontaktów z RFN skłoniło MfS do rozbudowy Wydziału M i zatrudnienia tłumaczy. Powszechnie znane były praktyki „oczyszczania” korespondencji z zachodnich banknotów, głównie marek i dolarów.

Lampe J., *Juristische Aufarbeitung von Westspionage*, BF 1999, nr 24, s. 30.

Nie zachowała się dokładna dokumentacja pracy agencji Stasi na terytorium Republiki Federalnej Niemiec. Akta kierowanego przez Markusa Wolfa HV A (Główny Wydział Wywiadowczy) zostały z początkiem 1990 r. prawie w całości zniszczone. Wiadomo wprawdzie, że Stasi szpiegowało za granicą, lecz zasięgu tych działań nie da się wyznaczyć, podobnie jak nie da się określić rozmiarów wpływu wywieranego

Bibliografia

przez SED za pośrednictwem Stasi na wydarzenia w Republice Federalnej. Autor wymienia ocalałe źródła, stara się odpowiedzieć na pytanie, ilu szpiegów wschodnioniemieckich pracowało w RFN, i określić wielkość szkód poczynionych przez agencję NRD-owską.

Leide H., *NS-Verbrecher und Staatssicherheit. Die geheime Vergangenheitspolitik der DDR*, Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005, s. 448 (AD, t. 28).

Ściganie i karanie zbrodniarzy nazistowskich przez wschodnioniemiecką bezpiekę bywa interpretowane jako fakt przemawiający na korzyść Stasi. Za pokazywaną światu fasadą państwa, które – w przeciwieństwie do RFN – wzorowo poradziło sobie z nazistowską przeszłością Niemiec, skrywała się prawda: Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa blokowało za pośrednictwem cenzury rozpowszechnianie informacji o obecności byłych nazistów w NRD, werboowało ich szantażem do współpracy na terytorium obu państw niemieckich lub zwalniało z więzień – jeśli zostali wcześniej skazani – za zgodę na kolaborację. Władze NRD napiętnowały Republikę Federalną, zarzucając jej urządzenie procesów zbrodniarzy na pokaz, natomiast same nieustannie odmawiały zagranicznym służbom dostępu do ważnych akt i pomocy w ściganiu byłych nazistów.

Löhn H.P., *Spitzbart, Bauch und Brille – sind nicht des Volkes Wille! Der Volksaufstand am 17. Juni 1953 in Halle an der Saale*, Verlag Edition Temmen, Bremen 2003, s. 240 (AD, t. 22).

Powstanie 17 czerwca 1953 r. było pierwszym po II wojnie światowej masowym protestem przeciwko sowieckiej władzy w bloku komunistycznym. Centrum demonstracji stanowiło miasto Halle nad Saalą, ośrodek przemysłowy, z którego fala rozruchów rozlała się po kraju. Powstanie, przemilczane przez władze NRD i zapomniane przez zachodnie media, zaczęło zacierać się w pamięci Niemców, a tym bardziej – Europejczyków. Książka przypomina ten zryw, podając informacje o jego uczestnikach i rekonstruuje przebieg wydarzeń w Halle. Fakty zostały zilustrowane fotografiami, skrywanymi „przez” dziesiątki lat w archiwach Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa NRD.

Löhn H.P., „*Unsere Nerven lagen allmählich blank*”. *MfS und SED im Bezirk Halle* [w:] *Die Entmachtung der Staatssicherheit in den Regionen*, cz. 2, BF 1996, nr 13, s. 66.

Lustration, Aktenöffnung, demokratischer Umbruch in Polen, Tschechien, der Slowakei und Ungarn. Referate der Tagung des BStU und der Akademie für Politische Bildung Tutzing vom 26.–28.10.1998, red. D. Unverhau, współpraca R. Lucht, Münster 2005, s. 408 (AWA, t. 3).

Kiedy autorzy stanęli przed zadaniem przygotowania drugiego wydania tej książki, zadali sobie pytanie, czy powinni wprowadzić informacje o zmianach w sposobie opracowywania dokumentów, a zatem również w metodach rozliczania przeszłości. Uznano, że nie ma potrzeby „aktualizowania” zawartości tej publikacji, zwłaszcza że od chwili pierwszego wydania zwiększyła się znacznie liczba krajów, w których czynione są starania o zbadanie totalitarnej przeszłości. Uwzględnienie wszystkich nowych okoliczności wymagałoby napisania nowego opracowania, tymczasem wcześniejsze miało wielką zaletę: powstało na podstawie materiałów z konferencji zorganizowanej przez Politische Akademie Tutzing i dokumentowało niepowtarzalny moment historyczny. Książka stała się źródłem dla badaczy procesu rozpadu komunizmu.

Macht – Ohnmacht – Gegenmacht. Grundfragen zur politischen Gegnerschaft in der DDR, red. E. Neubert, B. Eisenfeld, Verlag Edition Temmen, Bremen 2001, s. 457 (AD, t. 21).

Do 1989 r. starania opozycji wschodnioniemieckiej o zliberalizowanie systemu pozostawały nieznanne opinii publicznej w RFN, natomiast w NRD nie nadawano im rozgłosu i pomijano milczeniem temat prześladowania osób uznanych za wrogów SED. Nieoczekiwane wydarzenia jesieni 1989 r. dały opozycjonistom szansę nadania swoim działaniom szerokiego zasięgu. Książka wpisuje się w trwającą wciąż oraz pełną kontrowersji debatę nad politycznym znaczeniem opozycji i przedstawia wyniki innych analiz tego zagadnienia. W pracy ukazano nieznanne dotąd wydarzenia z dziejów oporu, a także znaczenie polityczne opozycji, zazwyczaj niedoceniane i pomniejszane.

MfS und Leistungssport. Ein Recherchebericht, Berlin 1994, s. 209 (DRA, t. 1).

Autor zawarł w tej książce wyniki poszukiwań archiwalnych, poświęconych związkowi Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa ze sportem wyczynowym i udziałowi Stasi w jego rozwoju. Wyniki badań lekarzy w NRD utajniano, a periodyk „*Theorie und Praxis der Körperkultur*“, dostępny był tylko w zamkniętym kręgu specjalistów. Władze dbały o to, żeby w egzemplarzach wysyłanych do innych krajów bloku komunistycznego nie znalazły się informacje, które mogłyby zostać wykorzystane.

Mühlen P., von zur, *Die Opposition aus der Herrschaftsperspektive* [w:] AD, t. 21, Verlag Edition Temmen, Bremen 2001, s. 221–230.

Przedmiotem opracowania jest zmieniający się zależnie od okoliczności historycznych stosunek władz NRD do środowisk opozycyjnych. Autor uwzględnia opinie panujące w różnych instytucjach reżimowych, podając przykłady, takie jak brak zainteresowania Biura Politycznego SED, które analizę i zwalczanie działań opozycji pozostawiło aparatowi Stasi, czy odmienną ocenę tego zjawiska przez kręgi władzy odpowiedzialne za „problematykę kościelną”.

Bibliografia

Müller-Enbergs H., *Das Zusammenspiel von Staatssicherheitsdienst und SED nach der Selbstverbrennung des Pfarrers Oskar Brüsewitz aus Rippicha am 18. August 1976*, Berlin 1993, s. 133 (ABB, t. 2).

Po ukończeniu Seminarium Kaznodziejskiego w Erfurcie pastor Oskar Brüsewitz został skierowany do posługi pasterskiej w parafii w Rippicha, gdzie pozyskał sympatię młodzieży. Uznany przez Stasi za wroga systemu, był zastraszany i obserwowany. W odpowiedzi na szykany organizował akcje protestacyjne młodzieży. 18 sierpnia 1976 r. Brüsewitz ustawił obok swojego samochodu tablicę z napisem: „Kościół w NRD oskarża komunizm! Za uciskanie dzieci i młodzieży w szkołach”, po czym oblał się benzyną i podpalił przed kościołem św. Michała w Zeitz. Autor dokumentuje prowadzoną przez Stasi i SED akcję propagandową mającą przekonać społeczeństwo, że pastor był chory psychicznie, oraz podważyć jego autorytet.

Müller-Enbergs H., *Die inoffiziellen Mitarbeiter* [w:] HAS, cz. IV, rozdz. 2, Berlin 2008, s. 53.

Po upadku NRD i otwarciu archiwów Stasi zaczęto stopniowo ujawniać zasięg inwigilacji społeczeństwa przez IM (Inoffizielle Mitarbeiter – nieoficjalni współpracownicy; kategoria pokrywająca się z PRL-owskim TW – tajnym współpracownikiem). Szef Stasi, Erich Mielke, nie pomylił się, mówiąc kiedyś publicznie: „Naszą główną bronią są nieoficjalni współpracownicy”. Dla Stasi pracowało w całej historii NRD około 600 tys. osób, lecz ujawniona została niewielka część nazwisk. 7 procent spośród wszystkich, którzy na polecenie swoich przełożonych zwrócili się do Urzędu ds. Akt Stasi z prośbą o potwierdzenie, że nie mieli statusu IM, takiego zaświadczenia nie uzyskało. Przyjmuje się, że około 300 tys. osób poznało po przeczytaniu akt Stasi nazwiska denuncjatorów. Warto odnotować, że tylko nieliczni podjęli działania prawne przeciwko donosicielom.

Müller-Enbergs H., *IM-Statistik 1985-1989* [w:] *Die Entmachtung der Staatssicherheit in den Regionen*, cz. 3, BF 1993, nr 3, s. 64.

Müller-Enbergs H., „Rosenholz”. Eine Quellenkritik, BF 2007, nr 28, s. 234.

W 1993 r. niemieccy historycy uzyskali dostęp do kartotek Głównego Wydziału Wywiadu (HV A), które w nieznanych okolicznościach trafiły po 1989 r. w ręce CIA. Staraniom Federalnego Urzędu Ochrony Konstytucji o zwrot tych materiałów nadano kryptonim „Rosenholz” („Drzewo Różane”) i takie określenie tego zasobu utrwaliło się w potocznym języku. Pierwsze mikrofilmy z danymi zawartymi w kartotekach udało się odzyskać w 1999 r., zaś do roku 2003 BStU otrzymał od Amerykanów 381 dysków CD. Po odtworzeniu w 1998 r. danych usuniętych przez funkcjonariuszy Stasi z elektronicznego banku „SIRA” BStU posiadał dwa zbiory informacji uzupełniających się i pozwalających zidentyfikować szpiegów Stasi w RFN. Od 1990 r. podjęto

3 tys. śledztw przeciwko obywatelom Niemiec Zachodnich – ponad 360 zakończyło się wydaniem „przez” sądy wyroków skazujących.

Niemann A., „*Gegen das Volk kann nichts mehr entschieden werden*”: *MfS und SED im Bezirk Neubrandenburg* [w:] *Die Entmachtung der Staatssicherheit in den Regionen*, cz. 1, BF 1996, nr 12, s. 71.

Neubert E., *Vorgeschichte und Geschichte der Revolution als zivilisatorischer Konflikt* [w:] AD, t. 21, Verlag Edition Temmen, Bremen 2001, s. 367–412 (AD, t. 21).

Erhart Neubert stara się przedstawić akcje opozycyjne jako wyraz „cywilizacyjny-go konfliktu między komunizmem a demokracją”, nadając im głębszy wymiar historyczny. Demokratyczne korzenie opozycji ujawniły się z niezwykłą ostrością jesienią 1989 r., w procesie powstawania „berlińskiej republiki”. Autor postuluje, by nie zapominać o wcześniejszej postawie opozycjonistów, uformowanych przez etykę chrześcijańską. Ponieważ marksizm nie proponował żadnego systemu etycznego, nie mógł stać się elementem konstytuującym nowe państwo (Neubert przytacza postać Roberta Havemanna jako dowód swojej tezy).

Paczkowski A., *Terror und Überwachung. Die Funktion des Sicherheitsdienstes im kommunistischen System in Polen von 1944–1956*, BF 1999, nr 23, s. 37.

„Tarcza i miecz” partii, jej „oczy i uszy” – te określenia celnie oddają rolę służb bezpieczeństwa w komunistycznych reżimach. Zdaniem autora, mechanizmy działania aparatu represji należy badać, uwzględniając teorie państwa totalitarnego, według których system ten charakteryzował się kilkoma stałymi elementami, m.in.: terrorem wewnętrznym, przywódczą rolą jednostki, monopartyjnością. Interpretacja roli służb również w kategoriach moralnych jest uzasadniona – mimo głosów domagających się rewizji kryteriów stosowanych do oceniania totalitaryzmu, wśród których moralność zajmuje ważne miejsce. Zbrodnie popełniane przez komunistyczne służby bezpieczeństwa, powszechna atmosfera strachu i niepewności, pozostawiły trwałe ślady w życiu społecznym, a zwłaszcza w mentalności środowisk poddanych bezwzględnyemu prześladowaniu.

Polzin A., *Der Wandel Robert Havemanns vom Inoffiziellen Mitarbeiter zum Dissidenten im Spiegel der MfS-Akten*, BF 2005, nr 26, s. 59.

Przedmiotem badań autora jest droga, która zawiodła Roberta Havemanna, funkcjonariusza państwowego i tajnego współpracownika (IM) Stasi w kręgi opozycji NRD-owskiej. Na podstawie akt dotyczących najsłynniejszego dysydenta NRD Polzin przedstawia trzy etapy jego życia politycznego. Okres współpracy z reżimem i tajnymi służbami (1955–1963) udokumentowano materiałami świadczącymi o jego pracy dla KGB, wywiadu wojskowego NRD i Stasi – z oficerami prowadzącymi Stasi spotkał

Bibliografia

się do 1963 r. ponad 60 razy, przekazując obciążające informacje o osobach z jego zawodowego, politycznego i prywatnego środowiska. Kolejny etap to wątpliwości – pojawiły się jeszcze w pierwszym okresie – i późniejsze próby podjęcia dyskusji nad dręczącymi go problemami, które zakończyły się usunięciem go z partii i utratą posady dyrektora Instytutu Chemii Fizycznej na Uniwersytecie im. Humboldta w 1963 r. Ta sama data wyznacza początek ostatniego okresu życia Havemanna – prześladowanego dysydenta.

Rein G., *Diamonds are girls best friends oder Korrespondenten lieben Dissidenten* [w:] AD, t. 21, Verlag Edition Temmen, Bremen 2001, s. 213–218.

Gerhard Rein rozprawia się zarzutem, że jako korespondent akredytowany w NRD był – podobnie jak inni dziennikarze zagraniczni – jedynie „dworskim kronikarzem”. Odrzuca generalizacje, upraszczające prawdziwe położenie dziennikarzy zachodnich, i wymienia przeszkody na drodze do zdobycia rzetelnych informacji, wskazując przy okazji wszystkie komplikacje pojawiające się w stosunkach z grupami opozycyjnymi.

Riemann D., *Laufzettel. Tagebuch einer Ausreise*, faks., Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005, s. 512 („Biografische Quellen”, t. 3).

„Dziennikiem podróży” nazwał Dietmar Riemann, znany fotograf z Berlina Wschodniego, historię swoich starań o wyjazd z rodziną do RFN. Po złożeniu wniosku czekał na odpowiedź władz przez kilka lat, starannie dokumentując każdy dzień naznaczony niepewnością i lękiem przed Stasi. Opracowanie opatrzone obszernym komentarzem, dołączono do niego dokumenty „sprawy Riemanna” odnalezione w archiwum Stasi i zilustrowano je zdjęciami autora, ukazującymi dzień powszedni mieszkańców NRD w późnych latach osiemdziesiątych. Dziś rodzina Riemannów mieszka w Moosach, a on sam nadal zajmuje się fotografią.

Saar P., Wagner M., *Stasi-Stücke: szenische Umsetzungen von Fällen aus MfS-Akten zum Lesen und Nachspielen für Schüler*, Erfurt 2004, s. 76 (QS bez nru).

Trzy krótkie sztuki teatralne napisane zostały na podstawie dokumentów Stasi, poświęconych konkretnym przypadkom uwikłania młodych ludzi we współpracę z MfS. Każda z nich przedstawia metody werbowania i wykorzystywania przez służbę bezpieczeństwa bohaterów: siedemnastolatki zmuszonej do pisania donosów na swoich kolegów, ucznia, którego rodzice podjęli starania o zgodę na wyjazd do RFN, a także młodej nauczycielki, zmuszonej do rezygnacji z pracy po to, by zachować swoje przekonania. Nauczyciel może wykorzystać te utwory na lekcji poświęconej Stasi, rozdając poszczególne role między uczniów. Personalia bohaterów zostały zmienione.

Sabrow M., *Der Wille zur Ohnmacht und die Macht des Unwillens* [w:] AD, t. 21. Verlag Edition Temmen, Bremen 2001, s. 317–347.

W centrum rozważań autora znalazł się upadek wizji porządku świata wykreowanego przez komunistyczny reżim. Zdaniem Martina Sabrowa, „rewolucyjne przemiany” nie zostały wywołane ani gospodarczym kryzysem, ani niedostatecznym wsparciem ze strony Związku Sowieckiego. O przebiegu wydarzeń zdecydowało „przesunięcie horyzontów świadomości” obywateli i aparatu państwowego – konsekwencją tego zjawiska była utrata przez SED (Niemiecką Komunistyczną Partię Jedności) mandatu do sprawowania władzy. Sabrow charakteryzuje kolejne etapy tej przemiany, obejmującej również elity polityczne NRD i Biuro Polityczne SED.

Schmole A., *Abteilung 26. Telefonkontrolle, Abhörmaßnahmen und Videoüberwachung* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 19, Berlin 2006, s. 66.

Samodzielny Oddział 26 zajmował się podsłuchiowaniem rozmów telefonicznych i stałą kontrolą sieci teleksowej oraz dalekopisowej. Również „akustyczna kontrola w pomieszczeniach zamkniętych i na otwartej przestrzeni”, „optyczna i elektroniczna kontrola pomieszczeń”, „zastosowanie specjalnych środków technicznych i preparatów chemicznych ułatwiających inwigilację” znajdowały się w gestii oddziału, który z końcem 1989 r. zatrudniał ponad 400 pracowników na terenie Berlina i około 600 w poszczególnych okręgach. Stasi latami podsłuchiwało obywateli bez sądowego zezwolenia, łamiąc zasady konstytucyjne dla zebrania informacji potrzebnych w pracy operacyjnej.

Schumann S., *Parteiorganisation der SED im MfS* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 20, Berlin 1998, s. 89.

Organizacja partyjna działająca w Ministerstwie Bezpieczeństwa Państwa podlegała formalnie odpowiednim instancjom partyjnym usytuowanym poza Stasi, nie zaś władzom ministerstwa. Zakładowe komórki partyjne powstawały – zgodnie ze statutem partii – w każdym zakładzie lub instytucji, gdzie co najmniej 3 pracowników należało do SED. Aparat partyjny Stasi tworzyło 87,1 procenta zatrudnionych, co oznaczało „upartyjnienie” większe niż w innych instytucjach. Zasady konspiracyjne obowiązujące w Stasi, a także militarny charakter resortu, stanowiły dla partii przeszkodę ograniczającą możliwości kontrolowania członków zatrudnionych w ministerstwie.

Schumann S., *Parteierziehung in der Geheimpolizei. Zur Rolle der SED im MfS der fünfziger Jahre*, Ch. Links Verlag, Berlin 1997, s. 218 (AD, t. 9).

Organizacje partyjne SED działały na wszystkich szczeblach hierarchii Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa. Zadaniem SED była przede wszystkim kontrola ideologiczna i „socjalistyczne wychowanie” funkcjonariuszy Stasi. W stosunkach między dwiema instytucjami działającymi w tak wrażliwym obszarze musiało dochodzić do kryzysów. Autor ujawnia opracowane po raz pierwszy dokumenty, by na ich

Bibliografia

podstawie ukazać sposób działania SED w ministerstwie, wciąż powracające konflikty kompetencyjne między partią a bezpieczeństwem i ich przyczyny.

Schumann S., *Vernichten oder Offenlegen? Zur Entstehung des Stasi-Unterlagen-Gesetzes. Dokumentation der öffentlichen Debatte 1990/1991*, Berlin 1997, s. 349 (DRA).

Autor przeciwstawia się głosom opowiadającym się za zamknięciem Urzędu Pełnomocnika ds. Akt Stasi, przypominając, że dokumentacja działań Stasi, a zarazem życia w NRD, nie została jeszcze opracowana przez archiwistów ze względu na jej objętość. Zwraca też uwagę na fakt, że do urzędu wciąż zgłaszają się osoby prywatne z wnioskami o wydanie kopii akt. Prawa poszkodowanych do wglądu we własne teczki, a także potrzeby naukowców i dziennikarzy uzasadniają potrzebę kontynuowania działalności urzędu.

Schollwer W., „*Gesamtdeutschland ist uns Verpflichtung*”. *Aufzeichnungen aus dem FDP-Ostbüro 1951–1957*, Verlag Edition Temmen, Bremen 2004, s. 304 („Biografische Quellen“, t. 2).

Autor był w okresie zimnej wojny dyrektorem Biura Wschodniego FDP – partii zachodniemieckich liberalistów. Prowadził działalność propagandową, namawiając mieszkańców NRD do ucieczki na zachodnią stronę. Jego wspomnienia z lat 1951–1957 ukazują z wielką siłą wyraz ostrość konfliktu między oboma krajami niemieckimi, problemy Biura Wschodniego liberalistów, inwigilację, a także organizowane przez Stasi włamanie do lokalu biura, uprowadzenia jego pracowników i aresztowania obywateli NRD, z którymi biuro utrzymywało kontakty. W książce zamieszczono wiele dokumentów dotyczących akcji tajnych służb komunistycznych przeciwko tej instytucji.

State Security and Mapping in the GDR. Map Falsification as a Consequence of Excessive Secrecy? Lectures to the conference of the BStU from 8th–9th March 2001 in Berlin, red. D. Unverhau, Münster 2005, s. 304 (AwA, t. 7).

Anglojęzyczne wydanie opracowania *Kartenverfälschung als Folge übergroßer Geheimhaltung? Eine Annäherung an das Thema Einflußnahme der Staatssicherheit auf das Kartenwesen der DDR. Referate der Tagung der BStU vom 08.–09.03.2001 in Berlin*, red. D. Unverhau, Münster 2005, s. 300 (AwA, t. 5).

Staatsgründung auf Raten? Auswirkungen des Volksaufstandes 1953 und des Mauerbaus 1961 auf Staat, Militär und Gesellschaft der DDR, red. D. Torsten, I.S. Kowalczyk [w:] *Militärsgeschichte der DDR*, t. 11, Militärgeschichtliches Forschungsamt und der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes, Ch. Links Verlag, Berlin 2005, s. 435.

Powstanie czerwcowe 1953 r. i budowa muru w 1961 r. to najważniejsze wydarzenia w historii NRD, decydujące o dalszym przebiegu wydarzeń. Rok 1953 był ostat-

nim wyrazem nadziei społeczeństwa na zmiany systemu politycznego – w odpowiedzi rządzący rozbudowali system inwigilacji i represji. Odgrodzenie NRD od reszty świata stworzyło „społeczeństwo zamknięte”, a przeciwników politycznych NRD zmusiło do zmiany metod działania. Czy państwo wschodnioniemieckie powstawało „na raty”? – to pytanie stawiają autorzy i dochodzą do zaskakujących wniosków.

Staatspartei und Staatssicherheit. Zum Verhältnis von SED und MfS, red. S. Sukkut, W. Süß, Ch. Links Verlag, Berlin 1997, s. 351 (AD, t. 8).

Szef partii komunistycznej rządzącej NRD Erich Honecker i minister bezpieczeństwa Erich Mielke nazywali często Stasi „mieczem i tarczą” SED. Jaka była prawda? To pytanie postawili obaj uczestnicy konferencji Działu Edukacji i Badań, zorganizowanej w berlińskiej siedzibie BStU w maju 1996 r. Najczęstsze pytania dotyczyły roli komórek partyjnych w strukturze Stasi, stosunków między odpowiedzialnym za bezpieczeństwo Wydziałem Komitetu Centralnego SED a kierownictwem Stasi, które teoretycznie podporządkowane było władzom partii, a także metod kontrolowania przez SED działań Stasi i przyczyn konfliktów.

Staatssicherheit und Gesellschaft. Studien zum Herrschaftsalltag in der DDR, red. J. Gieseke, Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, s. 391 (AD, t. 30).

W jakim kierunku powinny rozwijać się dalsze badania nad historią Stasi? Ponad 15 lat po upadku muru berlińskiego, w marcu 2006 r., głos na ten temat zabrali historycy zgromadzeni na konferencji zorganizowanej przez BStU. Tezy i konkluzje zebrano w pięciu rozdziałach opracowania pod redakcją Jensa Gieseke. Podnoszono kwestie teoretyczno-metodologiczne, wykorzystując jako materiał wyjściowy raporty ZAIG (Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe, Centralna Grupa ds. Analiz i Informacji) sporządzane dla najwyższych władz partyjnych. ZAIG powołano w 1953 r. jako biuro analiz informacji zdobytych przez inne jednostki Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa. Szefowie SED Walter Ulbricht i jego następca Erich Honecker nie oczekiwali rzetelnych analiz i nie dopuszczali do świadomości prawdziwych informacji o sytuacji w kraju – dlatego opracowań ZAIG nie można traktować jako źródła wiedzy o nastrojach społecznych, lecz należy je poddać analizie, podobnie jak wszystkie dokumenty Stasi.

Stein E., „*Sorgt dafür, daß sie die Mehrheit nicht hinter sich kriegen!*” *MfS und SED im Bezirk Erfurt* [w:] *Die Entmachtung der Staatssicherheit in den Regionen*, cz. 5, BF 1999, nr 22, s. 57.

Ministerstwo Bezpieczeństwa zajmowało się nie tylko zwalczaniem opozycji, lecz także kontrolowaniem wszystkich sfer życia w NRD. Każdy obywatel miał na co dzień do czynienia ze Stasi, które go obserwowało i podejmowało decyzje dotyczące jego spraw. Ta niewidoczna instancja rozstrzygająca stanowiła temat tabu. W opracowaniu

Bibliografia

omówiono i poddano analizie zasięg wpływów Stasi w zakładach pracy, szkołach i w społecznościach wiejskich. Autor porównuje komunistyczne państwo niemieckie z systemem sowieckim i państwem nazistowskim.

Strafrechtliche Verfolgung politischer Gegner durch die Staatssicherheit im Jahre 1988. Der letzte Jahresbericht der MfS-Hauptabteilung Untersuchung, red. F. Joestel, Berlin 2003, s. 128 (DRA).

Prześladowania opozycjonistów w 1988 r. zostały odnotowane w ostatnim rocznym sprawozdaniu Głównego Wydziału Śledczego. Publikacja przygotowana przez archiwistów BStU zawiera statystyczny przegląd śledztw prowadzonych przez funkcjonariuszy Stasi w 1988 r. i dokumentację prowokacyjnych działań, polegających na inspirowaniu środowisk opozycyjnych lub tworzeniu struktur opozycyjnych. W opracowaniu zamieszczono ponadto akta spraw o szpiegostwo i dokumentację śledztw prowadzonych w związku z uciezkami z NRD, próbami wymuszenia na władzach zgody na wyjazd do RFN, sabotażem gospodarczym i przestępstwami kryminalnymi.

Suckut S., *Seismographische Aufzeichnungen. Der Blick des MfS auf Staat und Gesellschaft in der DDR am Beispiel der Berichte an die SED-Führung 1976* [w:] AD, t. 30, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, s. 99–128.

Süß S., *Politisch mißbraucht? Psychiatrie und Staatssicherheit in der DDR*, Ch. Links Verlag, Berlin 1998, s. 773 (AD, t. 14).

Autorka przedstawia setki dokumentów świadczących o wykorzystywaniu psychiatrii do walki z osobami uznanymi za wrogów NRD i ujawnia szokujące fakty: wielu lekarzy zwerbowanych przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa do pełnienia funkcji tajnych współpracowników (IM) przekazywało bezpieczeństwu informacje o swoich pacjentach. Chorzy psychicznie traktowani byli przez władze jako potencjalne zagrożenie systemu i zamykani w szpitalach, nawet gdy stan ich zdrowia tego nie wymagał. W odróżnieniu od ZSRS i Rumunii zakłady psychiatryczne w NRD służyły jako instrument represji tylko w szczególnych przypadkach.

Süß W., *Das Verhältnis von SED und Staatssicherheit. Eine Skizze seiner Entwicklung*, BF 1998, nr 17, s. 36.

„Partia zawsze przewodziła walce prowadzonej przez organa bezpieczeństwa” – tymi słowami witano studentów Wyższej Szkoły Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa. Zdanie to określa, zdaniem autora, rzeczywistą hierarchię władzy w NRD. Pogląd ten przeciwstawia się licznym próbom przedstawienia Stasi jako państwa w państwie. Do głównych zadań służby bezpieczeństwa należały zawsze: szpiegostwo, kontrwywiad, kontrola społeczeństwa i stosowanie represji wobec wrogów władzy komunistycznej. Zasadnicza regulacja stosunków między SED a Stasi dokonała się

w latach pięćdziesiątych. Wtedy też wyznaczono główne kierunki politycznych działań bezpieki gwarantujących SED utrzymanie władzy.

Süß W., *Entmachtung und Verfall der Staatssicherheit. Ein Kapitel aus dem Spätherbst 1989*, BF 1994, nr 5, s. 72.

Süß W., *Staatssicherheit am Ende. Warum es den Mächtigen nicht gelang, 1989 eine Revolution zu verhindern*, Ch. Links Verlag, Berlin 1999, s. 816 (AD, t. 15).

Jesienią 1989 r., kiedy w NRD uwidoczniła się kontestacja reżimu komunistycznego, Stasi usiłowało opanować kryzys polityczny. Czy funkcjonariusze uznawali sytuację i swoich przeciwników za realne zagrożenie dla systemu? Jaką taktykę przyjęło Stasi? Co robili w tym czasie tajni współpracownicy (IM) uplasowani w organizacjach walczących o przestrzeganie praw obywatelskich i w tzw. bratnich partiach, w urzędzie Rady Ministrów i przy okrągłym stole? „Czekiści” przysięgali oddać życie za Niemiecką Socjalistyczną Partię Jedności, tymczasem już zimą zaczęli ustawiać się w długich kolejkach po wymówienia z pracy. Co stało się z nimi później? Studium przedstawia próby dostosowania się oficerów Stasi do nowych warunków.

Süß W., *Zu Wahrnehmung und Interpretation des Rechtsextremismus in der DDR durch das MfS*, Berlin 1993, s. 106 (ABB, t. 1).

Tantzsch M., *Hauptabteilung VI: Grenzkontrollen, Reise- und Touristenverkehr* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 14, Berlin 2005, s.109.

Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa brało udział w tzw. ochronie zachodniej granicy NRD – granicy o szczególnym znaczeniu, oddzielającej od siebie dwa wrogie bloki militarne. Od powstania NRD strzegła jej policja graniczna wspomagana przez Stasi, którego funkcjonariusze brali udział w przeprowadzaniu kontroli – zwłaszcza na przejściach z Berlina Wschodniego do Zachodniego – i w pościgach za zbiegami. W 1962 r. utworzono Grupę Operacyjną ds. Kontroli Paszportowej i Ścigania, podległą bezpośrednio ministrowi bezpieczeństwa, zaś w 1970 r., w związku z liberalizacją polityki NRD wobec RFN, konieczne było zorganizowanie HA VI (VI Wydziału Głównego), któremu powierzono ochronę granicy i dróg tranzytowych wiodących z Berlina Zachodniego przez terytorium NRD na Zachód.

Tantzsch M., *Die verlängerte Mauer. Die Zusammenarbeit der Sicherheitsdienste der Warschauer-Pakt-Staaten bei der Verhinderung von „Republikflucht“*, Berlin 1998, s. 161 (ABB).

Jednym z głównych zadań Stasi było uniemożliwianie mieszkańcom NRD ucieczki na Zachód przez wewnętrznieniecką granicę. Władze komunistyczne wszystkich krajów bloku wschodniego udzielały wsparcia organom bezpieczeństwa, obserwując

Bibliografia

obywateli NRD na własnych terytoriach i zapobiegając ich próbom przedostania się do RFN wprost z tych krajów.

Tantzsch M., *Maßnahme „Donau” und Einsatz „Genesung”. Die Niederschlagung des Prager Frühlings 1968/69 im Spiegel der MfS-Akten*, Berlin 1998, s. 145 (ABB).

W archiwum Stasi zachowała się dokumentacja reakcji Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa na zmiany polityczne w Czechosłowacji w 1968 r., a także świadectwa działań podjętych przez MfS. Strach władz NRD przed wpływem hasel praskiej wiosny na świadomość obywateli i zagrożenie wybuchem niezadowolenia społecznego w NRD sprawiły, że SED, kierowana wówczas przez Waltera Ulbrichta, należała do najaktywniejszych zwolenników stłumienia ruchu reformatorskiego siłą. W nocy 20/21 sierpnia 1968 r. rozpoczęła się operacja „Dunaj” – inwazja ponad 600 tys. żołnierzy Układu Warszawskiego na Czechosłowację.

Teilbestand Hauptverwaltung Aufklärung. Aktenverzeichnis zu den Unterlagen des Ministeriums für Staatssicherheit der DDR, oprac. E. Sonntag, Berlin 2008, s. 137.

Teske R., *Staatssicherheit auf dem Dorfe. Zur Überwachung der ländlichen Gesellschaft vor der Vollkollektivierung 1952 bis 1958*, BF 2006, nr 27, s. 109.

Theuer W., Polzin A., współpraca F. Bernd, *Aktenlandschaft Havemann. Nachlass und Archivbestände zu Robert Havemann in der Robert-Havemann-Gesellschaft und bei der Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik*, wyd. Robert-Havemann-Gesellschaft i Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes, Berlin 2008, s. 576.

Robert Havemann (1910–1982) był jedną ze znanych i najbardziej kontrowersyjnych postaci w NRD. Naukowiec i filozof, uczestnik ruchu antynazistowskiego po 1933 r., po wojnie polityk komunistyczny w NRD i tajny współpracownik Stasi, został krytykiem i aktywnym dysydem, prześladowanym przez władze. Odnalezione po jego śmierci papiery „stanowiły zagrożenie dla porządku społecznego” – jak ocenił IX Wydział Główny. Ustanowiono zatem kuratora, który miał obowiązek zniszczenia tych materiałów. Różne okoliczności sprawiły, że znajdują się one dzisiaj w archiwum Urzędu Pełnomocnika ds. Akt Stasi i w siedzibie Towarzystwa Roberta Havemanna (RHG), założonego przez grono byłych opozycjonistów – późniejszych działaczy ugrupowania „Neues Forum”.

Unverhau D., *Das „NS-Archiv” des Ministeriums für Staatssicherheit. Stationen einer Entwicklung*, Münster 2004, s. 258 (AwA, t. 1).

W lutym 1990 r. niemiecka opinia publiczna po raz pierwszy usłyszała o „archiwum specjalnym”, zawierającym oryginalne akta nazistów i przechowywanym przez

Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa NRD. IX Wydział Główny miał zajmować się – na podstawie paragrafu nr 88 kodeksu postępowania karnego – zbrodniami z okresu hitlerowskiego, lecz wykorzystywał tę dokumentację do innych celów: szantaży, werbunków itp. Oddzielne archiwum, utworzone w 1964 r. w odpowiedzi na tocząca się w RFN debatę o przedawnieniu zbrodni nazistowskich, posłużyło też do „obnażenia reżimu w Bonn i jego rewanżystowskiej polityki wewnętrznej oraz zagranicznej”. Opracowanie przedstawia dzieje tego zespołu archiwalnego po zjednoczeniu, kiedy jako jedyny zbiór dokumentów Stasi nie został przekazany Urzędowi Pełnomocnika ds. Akt Stasi, lecz trafił do Federalnego Archiwum Państwowego.

Unverhau D., „*Alles sehen, alles hören, nichts wissen*”? *Zur archivischen Hinterlassenschaft der Staatssicherheit* [w:] *Die evangelischen Kirchen und der SED-Staat – ein Thema kirchlicher Zeitgeschichte*, red. L. Siegele-Wenschkewitz, „Arnoldshainer Texte” 1993, nr 77, s. 26–77.

Publikacja jest zbiorem referatów wygłoszonych przez badaczy z BStU na konferencji „Kościoły ewangelickie i państwo SED”, zorganizowanej w październiku 1992 r. przez Wspólnotę Kościoła Ewangelickiego. Dagmar Unverhau omawia niepublikowane wcześniej źródła z archiwów Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa, podkreślając, że sytuacja historyków niemieckich jest z wielu względów trudna: zjednoczenie państwa postawiło ich przed zadaniem opracowania dokumentów z archiwum Stasi. Jest to wyzwanie dla naukowców – nie z powodu ogromu zgromadzonych akt (202 kilometrów bieżących), lecz przede wszystkim ze względu na jego zawartość i różnorodność źródeł świadczących o totalitarnym charakterze działań Stasi.

Unverhau D., *Die Archivische Situation in den neuen Ländern der Bundesrepublik Deutschland II. Zweite gemeinsame Arbeitssitzung des 63. Deutschen Archivtages – Referate und Aussprache. Aus der Sicht der Archive des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR*, „Der Archivar” 1993, nr 46, s. 45–54.

Volkserhebung gegen den SED-Staat. Eine Bestandsaufnahme zum 17. Juni 1953, red. R. Engelmann, I.S.Kowalczyk, Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005, s. 478 (AD, t. 27). Powstanie 17 czerwca 1953 r., jedno z najważniejszych wydarzeń niemiecko-niemieckiej historii, stało się po latach milczenia przedmiotem badań wielu historyków. Książka poświęcona jest udokumentowaniu wydarzeń i ich konsekwencji, a także reakcji Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa na pierwszy bunt w sowieckim bloku. Po 1953 r. Stasi rozbudowała instrumenty aparatu represji i wzmogła prewencyjne działania antykryzysowe. Niektóre z opracowań ukazują wstrząs, jakim wydarzenia 1953 r. były nie tylko dla władz, ale i kręgów opozycyjnych, w innych autorzy starają się ukazać miejsce powstania w pamięci historycznej dawnych Niemiec Zachodnich.

Bibliografia

Vollnhals C., *Abrechnung mit der Diktatur. Politische Säuberung nach 1945 und 1989*, „Deutschland-Archiv” 1995, nr 28, s. 68–71.

Vollnhals C., *Das Ministerium für Staatssicherheit. Ein Instrument totalitärer Herrschaftsausübung*, Berlin 1995, s. 24.

Vollnhals C., *Der Fall Havemann. Ein Lehrstück politischer Justiz*, Ch. Links Verlag, Berlin 1998, s. 312 (AD, t. 13).

Robert Havemann był od przełomu lat 1965 i 1966 do śmierci w 1982 r. jednym z najbardziej znanych krytyków SED. Ten marksista i socjalista, okrzyknięty „wrogiem państwa”, został poddany prześladowaniom. Po wydaleniu z NRD jego przyjaciela, aktora i pieśniarza Wolfa Biermanna w 1976 r. Havemanna objęto aresztem domowym od listopada tego roku do 1978 r. Przypadek Havemanna jest doskonałym przykładem mechanizmu działania wymiaru sprawiedliwości w NRD: wszystkie decyzje, łącznie z wyrokiem, zapadały najpierw na wysokich szczeblach władzy, a potem – jako polecenia – były przekazywane sądom.

Vollnhals C., *Die kirchenpolitische Abteilung des Ministeriums für Staatssicherheit*, BF 1997, nr 16, s. 43.

Vorläufiges Findbuch. Sekretariate der Stellvertreter des Ministers Neiber, Mittag und Schwanitz im Ministerium für Staatssicherheit der DDR, oprac. E. Larssen, J. Florczak, Münster 2008, s. 358 (AwA, t. 10)

W książce o charakterze informacyjnym zgromadzono dokumenty powstałe w sekretariatach ostatnich wiceministrów bezpieczeństwa NRD, Gerharda Neibera, Rudiego Mittiga i Wolfganga Schwanitza. Na mocy postanowień okrągłego stołu z 23 lutego 1990 r. czwarty wiceminister, szef wywiadu Markus Wolf, miał prawo sam zlikwidować sekretariat, w wyniku czego zniszczeniu uległy wszystkie dokumenty. Publikacja wprowadza w strukturę kierowniczą Stasi (Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa NRD) od 1974 r. i zawiera – oprócz dokumentów – liczne indeksy, a także tabele i schematy pomocne w pracy badawczej.

Vorläufiges Findbuch zur Abteilung X. „Internationale Verbindungen” des Ministeriums für Staatssicherheit der DDR, oprac. M. Pollack, D. Bombitzki, Münster 2005, s. 336 (AwA, t. 8). Publikacja zawiera spis wszystkich dokumentów, które w chwili rozwiązania Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa znaleziono w pomieszczeniach X Wydziału, koordynującego współpracę służb bezpieczeństwa wszystkich krajów obozu wschodniego w zapobieganiu ucieczkom poza granice obozu komunistycznego i kontrolowaniu przedstawicielstw dyplomatycznych. Akta dokumentują także wymianę informacji o służbach specjalnych i siłach zbrojnych krajów zachodnich.

Vorläufiges Findbuch für den Teilbestand „Juristische Hochschule“ des MfS, Stand: Oktober 1996, s. 149.

W katalogu zamieszczono dokumenty sporządzone przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa na temat Wyższej Szkoły Prawniczej, stanowiącej część struktury Stasi. Uczelnia pełniła funkcję ośrodka szkolenia kadr Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa NRD i centrum badawczego pracującego na zlecenia Stasi. Wyższa Szkoła Prawnicza przygotowywała lojalnych urzędników aparatu państwowego i partyjnego – nie zajmowała się natomiast kształceniem prawników.

Wagner-Kyora, G., *Spione der Arbeit. Zur Methodik der Alltagsgeschichte mit IM-Berichten aus Industriebetrieben* [w:] AD, t. 30, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, s. 209–252.

Walther J., *Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatssicherheit in der Deutschen Demokratischen Republik*, Ch. Links Verlag, Berlin 1996, s. 888 (AD, t. 6).

Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwa starało się inwigilować wszystkich pisarzy oraz wpływać na ich twórczość. Książka poświęcona jest poszczególnym problemom, np. stosunkom między SED a Stasi w dziedzinie kontroli życia literackiego, a także strukturalnej i kadrowej rozbudowie wydziałów uczestniczących w działaniach skierowanych przeciwko literatom. Główną część publikacji stanowi analiza metod służących podporządkowaniu środowiska pisarzy władzom NRD. Autor ukazuje na konkretnych przykładach operacyjne rozpracowanie literatów ocenianych przez Stasi negatywnie ze względu na ich przekonania polityczne, światopogląd lub kontakty z zachodnioniemieckimi twórcami i przedstawia rolę tajnych współpracowników (IM). W oddzielnym rozdziale zamieszczono nazwiska i pseudonimy IM zaangażowanych w operacje przeciwko pisarzom. Obszerny indeks pozwala traktować tę książkę jako źródło.

Walther J., *Staatssicherheit und Schriftsteller. Bericht zum Forschungsprojekt*, BF 1993, nr 2, s. 30.

Weber G., *Stille Post. Neue Wege der Westarbeit in der Vertriebsorganisation des Ministeriums für Staatssicherheit in den sechziger Jahren*, BF 2005, nr 25, s. 65.

Wegmann B., Tantzsch M., *SOUD – Das geheimdienstliche Datennetz des östlichen Bündnisystems*, Berlin 1996, s. 104 (ABB).

Kraje obozu sowieckiego stworzyły tajną sieć danych, na którą składały się informacje poszczególnych służb specjalnych. Sieć wykorzystywano do zwalczania wrogów komunizmu, inwigilacji środowisk opozycyjnych i wspólnych operacji skierowanych przeciwko Zachodowi.

Bibliografia

Wer war wer im Ministerium für Staatssicherheit. Kurzbiographien des MfS-Leitungspersonals 1950 bis 1989, red. J. Gieseke [w:] HAS, V/4, Berlin 1998, s. 84.

Książka adresowana do historyków i innych zainteresowanych wypełnia lukę w piśmiennictwie poświęconym Stasi: zawiera 268 biogramów najwyższych funkcjonariuszy Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa NRD, pełniących te funkcje w czterdziestoletniej historii Stasi: ministrów i ich zastępców, kierowników zarządów okręgowych i urzędów powiatowych, szefów jednostek organizacyjnych podległych berlińskiej centrali (wydziałów głównych, oddziałów, samodzielnych grup operacyjnych), a także sekretarzy komórek SED w ministerstwie. Publikacja ta pozwala poznać prawdę o ludziach znanych jedynie z krótkich wzmianek o ich „bohaterskim udziale w walce z faszyzmem” czy nekrologów na łamach „Neues Deutschland”, w których wspomina się „członków kierowniczych gremiów organów zbrojnych”

Wiedmann R., *Organisationsstruktur des Ministeriums für Staatssicherheit 1989* [w:] HAS, cz. V, rozdz. 1, Berlin 1995, s. 403.

Autor przedstawia wszystkie elementy struktury organizacyjnej Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa, śledzi kolejne zmiany – zwłaszcza w początkowym okresie działalności Stasi, informuje o zadaniach i metodach pracy poszczególnych wydziałów i mniejszych jednostek organizacyjnych. Książka jest niezbędnym wprowadzeniem do badań nad historią NRD.

Wierling D., *Die Stasi in der Erinnerung* [w:] AD, t. 30, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, s. 187–208.

Wolf S., *Hauptabteilung I: NVA und Grenztruppen* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 13, Berlin 2005, s. 102.

Kontrwywiad wojskowy, czyli HA I (I Wydział Główny), podporządkowany wiceministrom bezpieczeństwa, gen. Brunonowi Belterowi (do 1952), gen. Gerhardowi Neiberowi (1952–1986) oraz gen. Wernerowi Grossmannowi (1986 – luty 1990) wykrywał i likwidował zagrożenia władzy komunistycznej w Sowieckiej Strefie Okupacyjnej (do 1949) i na terytorium NRD (1949–1989). Autor dokonuje przeglądu struktury organizacyjnej oraz historii HV II, uwzględniając również dzieje współpracy kontrwywiadu z Militärischer Nachrichtendienst (Wojskową Służbą Wywiadowczą), dla której HV II wykonywał zadania wywiadowcze.

Wörterbuch der Staatssicherheit. Definitionen zur „politisch-operativen Arbeit”, red. S. Suckut., Ch. Links Verlag, Berlin 2001, s. 472 (AD, t. 5).

Słownik terminów stosowanych w Ministerstwie Bezpieczeństwa Państwa NRD odzwierciedla sposób postrzegania przez funkcjonariuszy Stasi własnego miejsca w społeczeństwie i w państwie. Książka pozwala spojrzeć oczyma „czekisty” na rze-

czywistość – podzieloną na „swoich” i „wrogów”, w której życie człowieka może być przedmiotem rozpracowania, czasem inwigilacji, niekiedy werbunku, sam człowiek natomiast jest figurantem, tajnym współpracownikiem (IM), źródłem informacji lub pełni inną funkcję szczegółowo zdefiniowaną za pomocą terminologii operacyjnej. Podobnie jak w języku PRL-owskiej Służby Bezpieczeństwa, pełno tu sformułowań przeniesionych z języka wojskowego. Książka jest ponadto niezbędna dla zrozumienia treści dokumentów sporządzanych przez funkcjonariuszy Stasi Wunschik T., *Die maoistische KPD/ML und die Zerschlagung ihrer »Sektion DDR« durch das MfS*, BF 1997, nr 18, s. 45.

KPD/ML, komunistyczna marksistowsko-leninowska partia założona w RFN z końcem 1968 r., odrzucała program KPD, skłaniając się ku maoizmowi, a po zerwaniu stosunków między Chinami a Albanią – ku albańskiemu modelowi komunizmu. Jako jedyne zachodniemieckie ugrupowanie komunistyczne powołała w połowie lat siedemdziesiątych tajną komórkę w NRD, która została zlikwidowana przez Stasi z początkiem lat osiemdziesiątych.

Wunschik T., *Hauptabteilung XXII. »Terrorabwehr«* [w:] HAS, cz. III, rozdz. 16, Berlin 1995, s. 56.

Powstały w 1975 r. HA XXII (XXII Wydział Główny), podporządkowany wiceministrowi bezpieczeństwa, zwalczał ekstremistyczne organizacje lewicowe w obu państwach niemieckich, a równocześnie sam współorganizował zamachy terrorystyczne na terytorium RFN. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wspierał finansowo członków Frakcji Armii Czerwonej, prowadził dla nich szkolenia w tajnych bazach, zapewniał im spokojne emerytury w NRD. Wydział wykorzystywał ugrupowania terrorystyczne w interesie politycznym ZSRS i NRD, utrzymując równocześnie nad nimi kontrolę, by nie zwróciły się przeciwko swoim mocodawcom.

Wunschik T., *Selbstbehauptung und politischer Protest von Gefangenen im DDR-Strafvollzug* [w:] AD, t. 21, Verlag Edition Temmen, Bremen 2001, s. 267–292 (AD, t. 21).

Autor porusza się w niezbadanym jeszcze obszarze NRD-owskiej rzeczywistości: bada zjawisko występowania antysystemowych poglądów wśród więźniów zakładów karnych oraz podejmowane przez nich działania. Stara się wyjaśnić sens określenia „opór polityczny” w odniesieniu do tych środowisk i przeanalizować motywy kierujące skazanymi, dokonując przy okazji przeglądu wszystkich form „oporu” w więzieniach. Jego opracowanie ukazuje nieznaną do tej pory rozmiary zjawiska występującego powszechnie wśród skazanych.